

Rośliny użyteczne... Michała Fedorowskiego
– dzieło odnalezione po 130 latach

Useful plants... by Michal Fedorowski
– the work found after 130 years

**MAJA GRANISZEWSKA^{1*}, HANNA LEŚNIEWSKA¹, ALEKSANDRA
MANKIEWICZ-MALINOWSKA¹, HALINA GALERA²**

¹ Zielnik, Wydział Biologii, Uniwersytet Warszawski, Aleje Ujazdowskie 4, 00-478 Warszawa

² Zakład Ekologii Roślin i Ochrony Środowiska, Wydział Biologii, Uniwersytet Warszawski, Aleje Ujazdowskie 4, 00-478 Warszawa

* e-mail: mgraniszewska@biol.uw.edu.pl

ABSTRACT: This publication covers the first part of the work from 1883, entitled *Useful Plants among the Lithuanian People from the Area of Slonim, Wołkowysk and Pruzanna. Book I* (title of the original *Rośliny użyteczne u ludu litewskiego z okolic Slonima, Wołkowyska i Pruzanny. Zeszyt I-y*), that was found, in 2012, in the archives of the Herbarium of the Department of Biology, University of Warsaw. Its author is the Polish ethnographer and folklorist Michal Fedorowski (1853-1923). *Useful Plants...* describes plants used as foodstuffs as well as plants out of which oil, fibers and plant dyes were recovered or everyday objects produced by the people of the former eastern borderlands of Poland (now the majority of the territory is in Belarus). Fedorowski's work consists of a descriptive part (57 pages of the manuscript) and documentation in the form of a herbarium (15 sheets with 53 species of dried plants). The author uses the old folk names, which in this publication have been complemented by the modern names of plants. Fedorowski's work was probably intended for a wide audience. From its colorful descriptions one can learn about the tools that people used and which materials were used to manufacture various items for everyday use. The author also cites many rural beliefs and superstitions. *Useful Plants...* is also a kind of culinary guide, containing descriptions of many dishes, which have been forgotten today.

Key words: crop plants, edible wild plants, gathering, ethnography, ethnobotany

Wstęp

W artykule prezentujemy niepublikowany dotychczas rękopis wybitnego polskiego etnografa Michała Fedorowskiego* (1853–1923) pt. *Rośliny użyteczne u ludu litewskiego z okolic*

* W materiałach drukowanych spotyka się różną pisownię: Fedorowski lub Federowski, przy czym ta druga forma jest bardziej powszechna. Kierując się jednak listem wysłanym przez M. Fedorowskiego do J. Rostafińskiego (List 2 w Aneksie 6), w którym wyraźnie podkreśla on pisownię swojego nazwiska przez „o”, w niniejszej publikacji przyjęto tę właśnie formę.

*Słonima, Wołkowyska i Prużanny**. Zeszyt I-y (por. Aneksy 1–6). Jest to praca z 1883 roku, dotycząca wykorzystania roślin przez mieszkańców dawnych wschodnich kresów Rzeczypospolitej (obecnie w większości to terytorium Białorusi, por. Fig. 1 i Aneks 5).

Autor rękopisu

Michał Fedorowski urodził się 1 września 1853 roku w Warszawie. W szkicu autobiograficznym napisał o sobie: „Polak, katolik, z rodziny kaszubskiej, osiadłej w pierwszej ćwierci w. XIX w Księstwie Warszawskim, a z biegiem lat i na Litwie” (Federowski 1935). Zafascynowany kulturą ludową, pomimo braku formalnego wykształcenia w tej dziedzinie, rozpoczął w 1875 roku badania etnograficzne we Włodowicach (obecnie woj. śląskie). Wspierały go tak wybitne postacie polskiej nauki, jak Jan A. Karłowicz (1836–1903), Oskar Kolberg (1814–1890) i Zygmunt Gloger (1845–1910). Owocem owych badań była dwutomowa monografia pt. *Lud, okolic Żarek, Siewierza i Pilicy: jego zwyczaje, sposób życia, obrzędy, podania, gusła, zabobony, pieśni, zabawy, przysłowia, zagadki i właściwości mowy* (Fedorowski 1888, Federowski 1889).

Fundamentalne dokonanie M. Fedorowskiego, realizowane w przeciągu ponad ćwierćwiecza, to dokumentacja folkloru ziemi białoruskiej, a ściślej – terenów określanych wówczas jako Ruś Litewska, gdzie pełnił funkcję administratora majątków ziemskich. We wspomnianym szkicu autobiograficznym (Federowski 1935) tak opisuje swoją działalność: „W okresie powyższym jest w nieustanym kontakcie z Krakowem, najsampierw jako współpracownik Komisji Fizjograficznej, a z biegiem czasu Antropologicznej; bada florę dziko na Białorusi rosnącą i sporządzone zielniki i opracowane monografie składa w Akademii** . Jednocześnie (...) bada na Rusi Litewskiej kościoły, pałace, bóżnice, obok tego bada i rozkopuje sadyby pierwotne, usypiska, kurhany i całe cmentarzyska, przytem skrzętnie gromadzi wszelkie przyczynki do mapy Litwy przedhistorycznej”.

Materiał dokumentacyjny, liczący dziesiątki tysięcy obiektów archeologicznych, etnograficznych, przyrodniczych oraz grafik, M. Fedorowski przekazywał do tymczasowego depozytu Z. Glogerowi. Zarazem, co godne podkreślenia, takie same egzemplarze tych obiektów (tzw. dublety), rozsyłał do muzeów, bibliotek i towarzystw naukowych Królestwa Polskiego, a także na tereny zaborów – m.in. do Krakowa, Lwowa i Wilna (Federowski 1935).

W 1889 roku M. Fedorowski przystąpił do opracowania monografii Rusi Litewskiej. Decyzja w sprawie rozpoczęcia prac nad dziełem pt. *Lud białoruski na Rusi Litewskiej: materiały do etnografii słowiańskiej* była odpowiedzią na pisemne wezwanie Akademii Umiejętności. Po 28 latach pobytu na Rusi Litewskiej M. Fedorowski zgromadził „notat zgórą 200 tys. na 20 tomów druku” (Federowski 1935, pisownia oryginalna). W 1905 roku wrócił na stałe do Warszawy, gdzie kontynuował opracowywanie zebranych materiałów. Za jego życia ukazały się trzy tomy *Ludu białoruskiego...* (Federowski 1897, 1902, 1903), natomiast przygotowywany przez M. Fedorowskiego tom czwarty ukazał się drukiem już po śmierci badacza (Federowski 1935). W wymienionych opracowaniach zawarte są opisy wierzeń i przesądów, a także baśnie, przypowieści, podania, przysłowia, żarciki, wyrażenia stałe oraz zagadki mieszkańców Rusi Litewskiej.

* Na dziewiętnastowiecznych mapach – Prużany, współcześnie – pol. Prużana, biał. i ros. Prużany.

** M. Fedorowski miał tu na myśli Akademię Umiejętności w Krakowie.

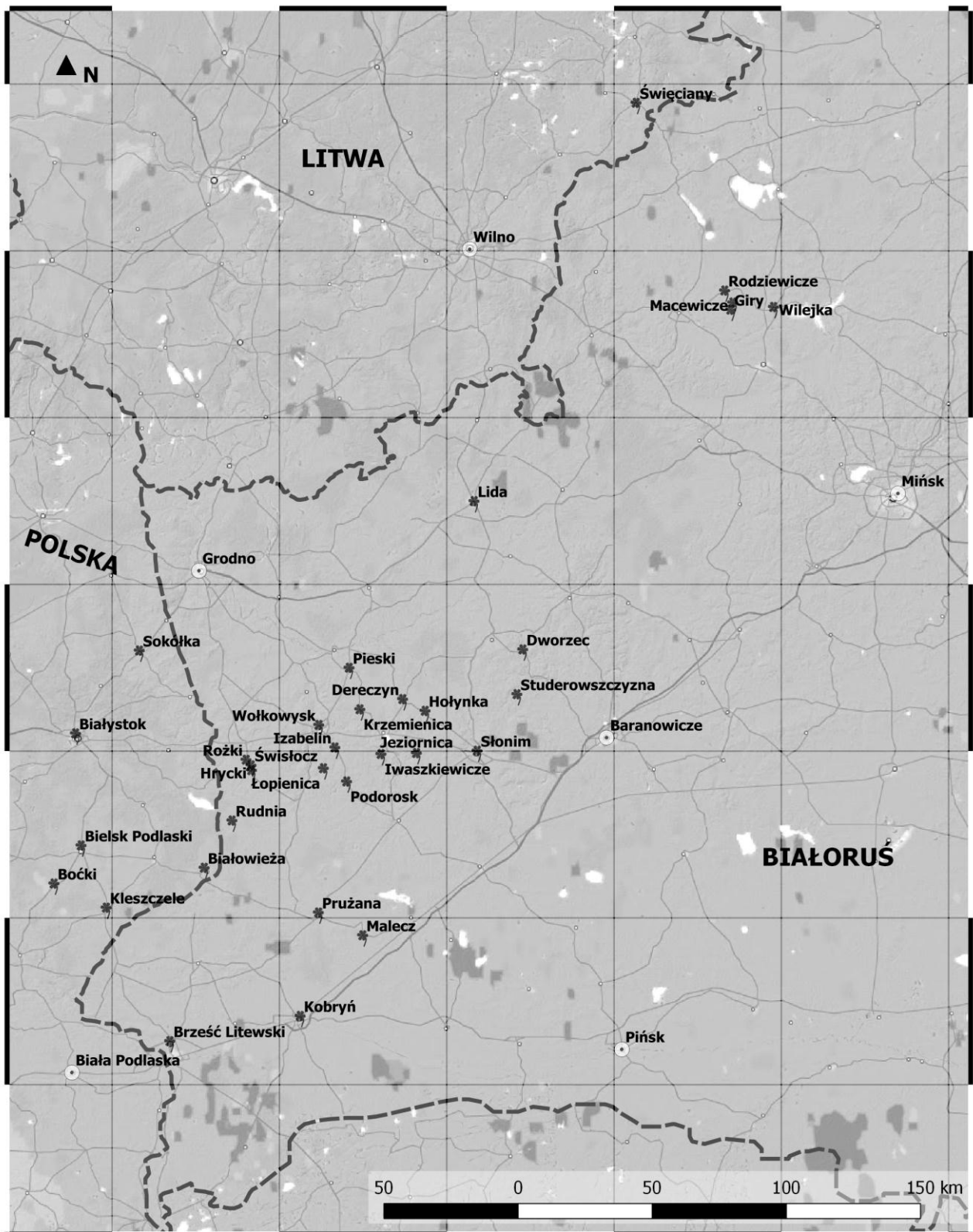

Fig. 1. Mapa regionu, w którym M. Fedorowski prowadził badania. Granice państw – współczesne. Symbolem kwiatka oznaczono miejscowości wymienione w *Roślinach użytecznych...*

M. Fedorowski zajmował się także działalnością publicystyczną i społeczną. Pisywał między innymi do „Pamiętnika Fizjograficznego”, „Wisły”, „Kwartalnika Litewskiego”, „Ziemi”, „Kuriera Warszawskiego”. Był założycielem czterech wydawanych w Wilnie czasopism dla mieszczan i ludu. „Praca naukowa była tylko jedną z wielu dziedzin, w których się wyładowywała Jego bogata i szeroka umysłowość” – napisał o nim profesor Stanisław Poniatowski (1884–1945), kierownik Zakładu Etnologii w Towarzystwie Naukowym Warszawskim (Fedorowski 1935). W Zakładzie tym M. Fedorowski zatrudniony został na dwa lata przed śmiercią i, jak pisze o nim przełożony, „zabrał się natychmiast z wielką pasją do pracy nad swym *Ludem białoruskim*”. Według tej samej relacji, „pracę swą, czy na roli, czy z piórem w rękę” M. Fedorowski traktował jako służbę dla Ojczyzny.

M. Fedorowski zmarł w 1923 roku w Warszawie w wieku 70 lat.

Geneza rękopisu i jego dalsze losy

Sporządzenie dzieła *Rośliny użyteczne u ludu litewskiego z okolic Słonima, Wołkowyska i Prużanny. Zeszyt I-y* zbiegło się w czasie z rozpoczęciem przez profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego, Józefa Rostafińskiego (1850–1928), akcji zbierania materiałów do opracowania dziejów uprawy roślin w Polsce. Przygotował on zestaw pytań ankietowych na temat ludowego nazewnictwa i użytkowania roślin. Ankieta wraz z odezwą do społeczeństwa została opublikowana w kilkudziesięciu czasopismach latem i jesienią 1883 roku (por. Köhler 1986 i 1993). J. Rostafiński zalecał, by do odpowiedzi na jego ankietę dołączać fragmenty zasuszonych roślin.

Kiedy M. Fedorowski przeczytał ów apel (por. List 1 w Aneksie 6) w lipcowym numerze czasopisma „Wszecławiat” (Rostafiński 1883), miał już spore doświadczenie w badaniu związków człowieka z przyrodą. Rok wcześniej sporządził zielnik roślin wykorzystywanych w medycynie ludowej pt. *Zioła lecznicze używane przez lud litewski w okolicach Wołkowyska i Słonima z dodatkiem roślin w gusłach i czarach zastosowanie mających* (Archiwum WA, sygn. 2) i dalej powiększał zbiory z myślą o przygotowaniu kolejnych części (Archiwum WA, sygn. 3, por. też treść listów w Aneksie 6). Publikacja krakowskiego profesora stała się dla niego inspiracją do prowadzenia dalszych badań, m.in. do rozpoczęcia prac nad *Zielnikiem litewskim*, poświęconym nazewnictwu ludowemu (Archiwum WA, sygn. 4). Również sposób uporządkowania materiałów w *Roślinach użytecznych...* miał bezpośredni związek z odezwą J. Rostafińskiego. Gatunki zostały pogrupowane według punktów zawartych w ankiecie – w ten sposób powstało osiem numerowanych rozdziałów:

1. Zboża.
2. Warzywa.
3. Zieleniny.
4. Owoce.
5. Kwietnik.
6. Włókna, plecionki, puch.
7. Olej.
8. Barwidła.

W opisach poszczególnych roślin M. Fedorowski zawarł odpowiedzi na pytania z ankiety oraz z listu otrzymanego od J. Rostafińskiego w październiku 1883 roku (por. List 2 w Aneksie 6). Ostatnim, nienumerowanym rozdziałem *Roślin użytecznych...* są *Notatki o użytku z niektórych drzew i krzewów u ludu litewskiego z okolic Wołkowyska i Słonima* na temat wielostronnego wykorzystania drewna, m.in. w budownictwie oraz do wyrobu rozlicznych narzędzi.

W grudniu 1883 roku dzieło *Rośliny użyteczne...* zostało przesłane do Krakowa, skąd J. Rostafiński miał je odesłać Z. Glogerowi do Jeżewa, i tam też prawdopodobnie trafiło.

Późniejsze losy manuskryptu nie są znane. M. Fedorowski przekazał w testamencie wszystkie swe zbiory i rękopisy Towarzystwu Naukowemu Warszawskiemu. Następnie znalazły się one w zasobach Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. Piśmienna spuścizna po M. Fedorowskim jest oznaczona w katalogu BUW sygnaturami 428–473 (por. Kozerska, Stummer 1973). Znajduje się wśród nich tylko jeden manuskrypt z dołączonymi okazami zielnikowymi (BUW, sygn. 445). Dlaczego inne zielniki M. Fedorowskiego nie trafiły do Gabinetu Rękopisów BUW – nie wiadomo.

Inspiracją do napisania niniejszej publikacji było odnalezienie *Roślin użytecznych...* w archiwaliach Zielnika Wydziału Biologii Uniwersytetu Warszawskiego w styczniu 2012 roku (Archiwum WA, sygn. 1). Wraz z tym zabytkiem odkryto także wspomniany wyżej *Zielnik litewski* (Archiwum WA, sygn. 4), pierwszy i drugi zeszyt *Ziół leczniczych...* (Archiwum WA, sygn. 2 i 3), dwa listy M. Fedorowskiego do J. Rostafińskiego (Aneks 6) oraz notatki M. Fedorowskiego z odpowiedziami na pytania ankiety (Archiwum WA, sygn. 5).

Zawartość i stan obecny rękopisu

Rośliny użyteczne... składają się z dwóch części: rękopisu autora (57 stron z opisem użytkowania roślin – karty o wymiarach 35 x 22 cm) i 15 tablic z naklejonymi okazami roślin (karty o wymiarach 40 x 27 cm). Tablice przedstawiają łącznie 53 gatunki, ale w tekście wymienionych jest ich znacznie więcej – aż 209. Osobno włożona notatka z listą gatunków stanowi zapowiedź ukazania się drugiego zeszytu. Nie wiadomo jednak, czy zeszyt ten powstał – dotychczas go nie odnaleziono.

W rękopisie, na szerokim lewym marginesie, M. Fedorowski umieścił skróty: „T. I”, „T. II”, „T. III” itd. aż do „T. XV”, które kierują do umieszczonych na końcu dzieła 15 tablic z zasuszonymi roślinami. Odszukanie konkretnego okazu zielnikowego miały też ułatwiać, przyklejone do prawej krawędzi kart, boczne indeksy z tymi samymi skrótami („T. I”, „T. II” itd.). Pojedyncze karteczki wystające poza obręb dzieła okazały się najbardziej narażone na zniszczenie i nie wszystkie się zachowały (uszkodzenia karty tytułowej są widoczne na fotografii zamieszczonej w Aneksie 1 – stan sprzed konserwacji). Dla wielu gatunków wymienionych w *Roślinach użytecznych...* autor nie dołączył okazów zielnikowych i w takich przypadkach przy ich opisie nie ma odnośników do tablic. W niniejszej publikacji, w części zawierającej treść rękopisu (Aneks 1), również zastosowano szeroki margines i umieszczono w nim odsyłacze, lecz zapisano je w pełnym brzmieniu („Tablica I”, „Tablica II” itd.).

M. Fedorowski każdemu zasuszonemu gatunkowi umieszczonemu na tablicy nadał numer. Numery te zapisał w tekście po wymienieniu wszystkich nazw odnoszących się do danej rośliny. Przykładowo, w przypadku orlicy pospolitej (pierwszej rośliny posiadającej dokumentację zielnikową) w tekście zastosowano następujący zapis: „paporocień v. paparatnik (paproć) (№ 1)”. Przy niektórych nazwach widnieje zaś sam skrót „№”, bez podania konkretnego numeru. Tak autor oznaczał rośliny, które zamierzał umieścić w drugim zeszycie *Roślin użytecznych...*

W 2013 roku dzieło *Rośliny użyteczne...* zostało poddane zabiegom konserwatorskim (Grenda 2013). Ponieważ zeszyt był kompletny, a zniszczenia dotyczyły głównie papieru stanowiącego podłoże zielnika, przyjęto, że konserwacja powinna mieć charakter minimalnej interwencji. Podczas prac konserwatorskich rośliny nie były usuwane z kart (poprawiono jedynie mocowanie okazów – por. Fig. 2), a zabiegi na podłożu papierowym miały charakter miejscowy. Jedyną ingerencją w strukturę zabytku polegała na rozdzieleniu kart i ponownym ich zszytyciu (por. Fig. 3). Pełnej konserwacji wymagała też okładka, która była w złym stanie i nie spełniała funkcji ochronnych.

Fig. 2. Fragment okazu zielnikowego po konserwacji. Strzałkami wskazano miejsca dodatkowego mocowania bibułką japońską (fot. M. Grenda)

Fig. 3. *Rośliny użyteczne...* przed konserwacją. Widoczne rozluźnienie nici i uszkodzenie grzbietu (fot. M. Grenda)

Znaczenie rękopisu dla współczesnych badań

Duża część rękopisów M. Fedorowskiego została opublikowana, choć niektóre z nich doczekały się opracowania wiele lat po śmierci autora (należą do nich m.in. pieśni mieszkańców Rusi Litewskiej – por. Federowski 1958, 1960, 1969, 1981). Inaczej rzecz się miała z jego zielnikami. Informacje na temat niektórych roślin leczniczych ukazały się, co prawda, już w pierwszym tomie *Ludu białoruskiego...*, ale same materiały zielnikowe nie były dotychczas obiektem badań, z wyjątkiem jednego z zeszytów *Ziół leczniczych...* (BUW, sygn. 445), który poddany został analizie w pracy Marii Czurak (2004).

Rośliny użyteczne... publikujemy po 130 latach od powstania tego obiektu. Przedstawiamy tekst oryginalny, pragnąc przybliżyć współczesnemu czytelnikowi język, jakim posługiwał się M. Fedorowski (tekst rękopisu – w Aneksie 1). Już same informacje etnograficzne i botaniczne czynią ten zbiór niezwykle cennym, jednak o jego wyjątkowej wartości stanowią bardzo dobrze zachowane zasuszone rośliny (zdjęcia arkuszy zielnikowych – w Aneksie 2), do których znajdujemy w tekście liczne odnośniki. Taki sposób sporządzenia

dokumentacji etnobotanicznej jest znakomitym wzorem dla osób zajmujących się tą dziedziną lub naukami pokrewnymi, również współcześnie. Odniesienie się do okazów zielnikowych pozwoliło nam na przyporządkowanie im nazw współczesnych. Możliwe było na przykład rozstrzygnięcie, że „babka” jest rzeczywiście babką zwyczajną *Plantago major*, „bierzozka” zaś nie jest, jak można by przypuszczać, młodym okazem brzozy *Betula*. Dzięki okazom zielnikowym wiemy też, o jaki gatunek chodzi, gdy ta sama nazwa jest używana w przypadku różnych roślin. Wyniki dokonanego przez nas rozpoznania zasuszonych roślin zamieszczono w Tabeli 1. W rubryce „Tablica/nr okazu” podano lokalizację okazów zielnikowych w *Roślinach użytecznych...* (por. Aneks 2). Przy identyfikacji korzystano z *Klucza do oznaczania roślin naczyniowych Polski niżowej* (Rutkowski 1998). Ta sama publikacja posłużyła do opracowania współczesnego nazewnictwa botanicznego. Ustalenie przynależności gatunkowej roślin wymienionych przez M. Fedorowskiego, ale nieumieszczonych na kartach zielnikowych, wymaga dalszych badań.

M. Fedorowski w swoim dziele określa rośliny nazwami potocznymi, którymi posługiwał się lud i szlachta. Przytacza 406 takich nazw (zostały zestawione w Aneksie 3). Autor wyraźnie zaznaczył nazwy używane przez szlachtę – podał je w nawiasach (por. przypis 2 w Aneksie 1). Z barwnych opisów zastosowania poszczególnych gatunków dowiadujemy się, jakimi narzędziami posługiwał się lud, z jakich surowców wyrabiano różne przedmioty codziennego użytku, a czym oświetlano wieczorami izbę (i wcale nie o naftę chodzi). Autor przytacza wierzenia i zabobony rolnicze, które wyjaśniają, dlaczego żyto cieszyło się poważaniem, jak żadne inne zboże, a łany pszeniczne lud uważał za miejsca bezpieczne podczas groźnej burzy. Jest to też swoisty poradnik kulinarny. Znajdziemy w nim przepis na wyborny bób prażony oraz sposoby przyrządzenia takich potraw, jak kislucha, saładucha czy tałakno. Indeks terminów etnograficznych wymienionych w *Roślinach użytecznych...* zawarto w Aneksie 4, a indeks nazw geograficznych – w Aneksie 5.

Rośliny użyteczne... są interesującym materiałem do badań dla naukowców różnych specjalności. Pierwszą publikacją, w której przeanalizowano informacje z tego dzieła (pochodzące głównie z rozdziału pierwszego i trzeciego), jest praca na temat dzikich roślin jadalnych na Białorusi (Łuczaj i in. 2013).

Zasady przyjęte przy redagowaniu rękopisu na potrzeby współczesnej publikacji

Kierując się intencją ułatwienia lektury współczesnemu czytelnikowi, zdecydowano się wprowadzić pewne zmiany w oryginalnym tekście dziewiętnastowiecznego manuskryptu. Dotyczą one przede wszystkim interpunkcji i ortografii, ale także zapisu graficznego niektórych elementów tekstu. W trosce jednak o zachowanie charakteru języka dzieła M. Fedorowskiego pozostawiono szereg wyrazów i zwrotów bez zmian, a mianowicie: fermentacyi, konstrukcyi, materyały, pozycyi itd. Podobnie: czemkolwiek, całemi, innemi, którymi, mięsząc, należytem, poczem, przytem, takim, w niem. Zachowano pisownię w słowach: Białowiezskiej (Puszczy), chomonto, mąka gryczanna, piaszczystych, poblizkich, różnobarwne, wążkich, wcześny, w Wigilią, zreszto, ztąd, zwirowata.

Natomiast całkowicie uwspółcześniono interpunkcję, zgodnie z zaleceniami wydawniczymi dla źródeł historycznych (Ihnatowicz 1962). Ponadto usunięto zbędne znaki interpunkcyjne – przykładowo praktycznie w całej pracy po skrótach „v.” i „Pr.” po kropce występował dodatkowo przecinek („v.” i „Pr.”).

Odnośnie ortografii największe zmiany dotyczą takich zagadnień, jak:

1. Pisownia łączna i rozdzielna

- zmieniono pisownię łączną na rozdzielną następujących wyrazów: conajmniej, jakoto, jakto, jakniemniej, niemożna, nietylko, odrazu, poczęści, podziś dzień, ponajwiększej, potrochu, powiększej, przedewszystkiem, tylkoco, wczasie, wieleby, wkołach, wnocy,

- wskład, w sposób, wtem (w znaczeniu: w tym), wtrąbę, wziemi, zdala, zrzadka, wieczora;
- pisownię rozdzielną na łączną zmieniono w następujących przypadkach: brudno zielony na: brudnozielony, ciemno żółty na: ciemnożółty, jasno żółty na: jasnożółty, po nad na: ponad, z pośród na: spośród (pisownię uwspółcześniono), nie jedna (w znaczeniu: wiele) na: niejedna;
 - zastosowano pisownię z łącznikiem w następujących przymiotnikach złożonych: mułowato-gliniaste, przypiaskowo-gliniasta;
 - uwspółcześniono pisownię „nie” z imiesłowami: nie obfitujący (nieobfitujący), nie przedstawione (nieprzedstawione), nie zachowywanie (niezachowywanie).
2. Pisownia małą i wielką literą:
- nazwy członków narodów: tatarzy, żydzi zapisano od dużej litery: Tatarzy, Żydzi;
 - nazwy regionów: w słonimskim, wołkowyskim, święciańskim itd. zapisano od dużej litery: w Słonimskim, Wołkowyskim, Święciańskim itd.; w pracy została również ujednolicona pisownia skrótów pochodzących od tych nazw – od dużej litery: Sł., Woł., Pr.;
 - dokonano następujących zmian w zakresie pisowni nazw pospolitych: zmieniono Maja na maja, Września na wrzesnia, w Listopadzie na: w listopadzie, Wtorku na wtorku, Boże drzewko na: boże drzewko (nazwa rośliny), Józefek na: józefek (nazwa rośliny), Workisz v. Płaskun na: workisz v. płaskun (nazwa rośliny), Orzeszyna na orzeszyna (nazwa rośliny), Kazak na kazak (odmiana owsa), Białe, Czerwone, Sinie – odpowiednio na: białe, czerwone, sinie (nazwy odmian ziemniaków);
 - ujednolicono zapis od małej litery po dwukropku – m.in. zmieniono: Zwykle na: zwykle („w sposób następujący: zwykle mąka owsiana”), Necki na: necki („wyrabia z niego różne sprzęty, statki i naczynia jako to: necki v. noczwy”), Hemka, Rahuli na: hemka, rahuli (nazwy odmian ziemniaków) i in.;
 - zmieniono zapis w tytule: *Rośliny Użyteczne* na: *Rośliny użyteczne*;
 - ujednolicono zapis skrótu Vid. – od małej litery: vid.
3. Pisownia skrótów:
- uwspółcześniono zapis następujących skrótów i zmieniono: it.p. na: itp., it.d. na: itd., t.z. na: tzw., t.j. na: tj., n.p. na: np., p.n. na: pn.;
 - rozwinięto skrót „m.” w znaczeniu „miesiąc” ze względu na fakt, że M. Fedorowski używał skrótu „m.” również w znaczeniu „miasto, miejscowość”;
 - ze względu na to, że M. Fedorowski skrótu „r.” używał dla dwóch słów: „rzeka” i „rok”, przyjęto zapis: „r.” – rok, „rz.” – rzeka;
 - rozwinięto następujące skróty: B.N. – Boże Narodzenie, Lit. – Litewskiego (Brześcia), Nar. N.M. Panny – Narodzenia Najświętszej Maryi Panny, p-tu – powiatu, T. – Tablica, t.p. – tym podobnych, S-go – Świętego, 3-ch Kr. oraz Trzech Kr. – Trzech Króli; w przypadku skrótu: Z. lecz. (także: Z. Lecz., Zioł. Lecz., „Zioł. lecz.”) przyjęto ujednolicony zapis: „Zioła lecznicze”;
 - uwspółcześniono zapis i zmieniono: zeszyt I-y (także: I-ym) na: zeszyt (zeszycie) I, zesz. II-gi na: zeszyt II, 4-o rzędowy na: 4-rzędowy, 6-cio rzędowy na: 6-rzędowy;
 - pozostawiono następujące skróty: d. – dzień/dnia, n.t.s. – nazwa taka sama, t.s.n. – taka sama nazwa, v. – *vel* (albo), vid. – *vide* (zobacz), v.s. – *veteris styli* (starego stylu – tu w znaczeniu: według kalendarza juliańskiego), w. – wieś/wioska, zw. – zwany, zwane.
4. Zmiany dotyczące możliwych niekonsekwencji i prawdopodobnych błędów autora *Roślin użytecznych*...:
- takie sformułowania, jak: w powiecie bielskim, wołkowyskim, słonimskim, poprawiono na: powiecie bielskim, wołkowyskim, słonimskim; niekonsekwentny jest też zapis: w Sokólskim (poprawiono na: w Sokólskim), ponieważ w całej pracy

- przeważa pisownia z końcówką -kiem: „Ziemniaki (kartofli) w Wołkowyskiem i w innych okolicach Litwy lud nazywa kartopliami, jak niemniej w Lidzkim kurdupli, w Słonimskim kunady, w Sokólskiem ziemiłoki, w Prużańskim bulby”;
- w stronie północno-Zachodniej poprawiono na: północno-zachodniej;
 - pięćdziesięciu poprawiono na: pięćdziesięciu;
 - ujednolicono zapis „zboża” (w rękopisie tylko raz pojawia się zapis „zbóža”).
5. Zmiany graficzne wprowadzone w tekście:
- usunięto zapis „e” ścięśnionego (pisanego jako: „é” lub „è”);
 - w całej pracy ujednolicono zapis nawiasów – zastosowano nawiasy okrągłe; M. Fedorowski nawiasy oznaczał w różny sposób, głównie wykorzystywał ukośniki, przed którymi i po których stawiał dwukropek (np. :/popielataja ziemia/), ale też używał nawiasów okrągłych;
 - ujednolicono oznaczenie numeru: № (autor niekonsekwentnie stosował zapis: „№”, „N.”, „N^o”);
 - zlikwidowano w tekście druk rozstrzelony; ta decyzja autorki opracowania wynika z faktu, że w wielu miejscach wyróżnienie jest sprawą dyskusyjną, biorąc pod uwagę charakter pisma autora;
 - dopiski umieszczone na marginesach (w dwóch przypadkach są to nazwy roślin, w dwóch pozostałych – sposób wykorzystania rośliny) przeniesiono do tekstu głównego, a na marginesach pozostawiono jedynie odnośniki do kart zielnikowych (ich umieszczenie w tym miejscu było celowym zabiegiem autora);
 - z tekstu usunięto wszelkie skreślenia dokonane przez M. Fedorowskiego.

Tabela 1. Wykaz gatunków roślin oznaczonych na podstawie okazów zielnikowych zamieszczonych w *Roślinach użytecznych*...

Czcionką pogrubioną zaznaczono nazwę, która jest hasłem głównym w indeksie nazw roślin (Aneks 3).

Tablica /nr okazu	Nazwy współczesne		Nazwy wymienione w <i>Roślinach użytecznych</i> ...	
	naukowa	polska	ludowa	szlachecka
XV/50	<i>Acer platanoides</i> L.	klon zwyczajny	klon	–
II/4	<i>Aegopodium podagraria</i> L.	podagrycznik pospolity	śnitka	śnitka
IV/11	<i>Anchusa arvensis</i> (L.) Bieb.	farbownik polny	padasocik	podosocik
XII/42	<i>Arctostaphylos uva-ursi</i> (L.) Sprengel	mącznica lekarska	muczenicznik, muczennik	muczenicznik, muczennik
XIV/45	<i>Betula pendula</i> Roth.	brzoza brodawkowata	bieroza	–
VII/21	<i>Borago officinalis</i> L.	ogórecznik lekarski	ahurecznik, hurecznik	ogórecznik
X/31	<i>Bryonia alba</i> L.	przestęp biały	pierestup	przestęp, przestępnik
IX/29	<i>Calendula officinalis</i> L.	nagietek lekarski	nahatki	nogietki
XIV/47	<i>Carpinus betulus</i> L.	grab zwyczajny	hrab	–
III/9	<i>Centaurea cyanus</i> L.	chaber bławatek	wałoszka	bławatki, wołoszka,
V/14	<i>Chenopodium album</i> L.	komosa biała	lebieda	lebioda
IV/10	<i>Cirsium arvense</i> (L.) Scop.	ostrożeń polny	asot	oset
X/32	<i>Clinopodium vulgare</i> L.	czyścica storzyszek	bohawyje kresielka	–
III/7	<i>Convolvulus arvensis</i> L.	powój polny	bierozka	bierozka, brzózka
XIV/48	<i>Corylus avellana</i> L.	leszczyna pospolita	harieszyna	leszczyna, orzeszyna
XI/38	<i>Euonymus verrucosus</i> Scop.	trzmielina brodawkowata	bryzguliny	bryzguliny
VIII/23	<i>Euonymus europaeus</i> L. zamiast <i>Prunus padus</i> L.	M. Fedorowski przy opisie czeremchy (inne nazwy ludowe to czeremszyna, czeremcha, nazwa szlachecka – czeremcha) umieścił odnośnik do okazu zielnikowego nr 23, gdzie omyłkowo wkleił zasuszoną gałązkę trzmieliny <i>Euonymus europaeus</i> L.		

III/8	<i>Fallopia convolvulus</i> (L.) A. Löve	rdestówka powojowata	podbierzka	podbierzka
VIII/26	<i>Fragaria vesca</i> L.	poziomka pospolita	paziomki, sunicy	poziomki
XIV/46	<i>Fraxinus excelsior</i> L.	jesion wyniosły	jasień	–
XII/41	<i>Hepatica nobilis</i> Schreber	przylaszczka pospolita	praleski, sonczyki	pierwiosnki, wiośnianki
VI/19	<i>Heracleum sphondylium</i> L.	barszcz zwyczajny	borszcz	barszcz, borszcz
X/33	<i>Inula helenium</i> L.	oman wielki	dziewiesił	dziewięciszlik, dziewięcisz
XI/39	<i>Juncus effusus</i> L.	sit rozpierzchły	bałotnia chwoszczka, cybula wadzianaja, pleśniak, sitnik , szczypior wadzianaj, wadzianaja chwoszczka,	sitnik, sitowie, sitowiec
X/35	<i>Lilium</i> sp.	lilia	lileja	lilija
IX/30	<i>Malva alcea</i> L.	ślaz zygmarek	ślaz	ślaz
X/34	<i>Melilotus alba</i> Med.	nostrzyk biały	barkun	berkun
XII/40	<i>Origanum vulgare</i> L.	lebiodka pospolita	macierduszka	macierzanka
VI/17	<i>Oxalis acetosella</i> L.	szczawik zajęczy	zazulin szczawiej	szczaw kukawki
XI/37	<i>Philadelphus coronarius</i> L.	jaśminowiec wonny	jażmin	jaśmin
X/36	<i>Phlox paniculata</i> L.	floks wiechowaty	redzieczka	–
II/6	<i>Plantago major</i> L.	babka zwyczajna	babka	babka
I/2	<i>Polygonum bistorta</i> L.	rdest wężownik	obaracień , ober, oberek oborocień	ober
I/1	<i>Pteridium aquilinum</i> (L.) Kuhn	orlica pospolita	paparotnik, paprocień	paproć
II/5	<i>Ranunculus repens</i> L.	jaskier rozłogowy	padśnitnik	podświtnik
V/15	<i>Raphanus raphanistrum</i> L.	rzodkiew świrzepa	redźkoka, świerepa	świerzop, świrepa
IX/28	<i>Rubus saxatilis</i> L.	malina kamionka	kościanicy	kościanki
VIII/24	<i>Rubus</i> sp.	jeżyna	ażyny , czornyje maliny	ożyny
VI/16	<i>Rumex acetosa</i> L.	szczaw zwyczajny	szczawiej	szczaw
VII/20	<i>Rumex crispus</i> L.	szczaw kędzierzawy	karpacz	karpacz
VI/18	<i>Rumex thyrsiflorus</i> Fing.	szczaw rozpierzchły	harabiniec	szczaw polny
XV/53	<i>Salix aurita</i> L.	wierzba uszata	rakita	–
XV/52	<i>Salix cinerea</i> L.	wierzba szara, łoża	łaza	–
XV/51	<i>Salix pentandra</i> L.	wierzba pięciopęcikowa	czyrwonoloz, rakita, wierbaloz	–
XV/49	<i>Salix purpurea</i> L.	wierzba purpurowa, wiklina	rakita	–
XIII/44	<i>Silene latifolia</i> Poiret subsp. <i>alba</i> (Mill.) Greuter et Burdet	bniec biały	sabaczeje mydło	psie mydło
IV/12	<i>Silene vulgaris</i> (Moench) Garcke	lepnica rozdęta	laskouka	laskówka
XIII/43	<i>Thymus pulegioides</i> L.	macierzanka zwyczajna	czabor	cząber
VIII/22	<i>Tropaeolum majus</i> L.	nasturcja większa	nastulek	nastulka, nasturcja
I/3	<i>Urtica urens</i> L.	pokrzywa żegawka	rzeszka , rzyczkaja krapawa	rzeszka
VIII/27	<i>Vaccinium myrtillus</i> L.	borówka czarna	czarnicy , czornyje jahody	czarne jagody, czernice
IX/25	<i>Vaccinium vitis-idaea</i> L.	borówka brusznica	brusznicy	brusznicy
V/13	<i>Veronica</i> cfr. <i>persica</i> Poir.	przetacznik perski	makryca biela	mokrzyca biała

Podziękowania

Składamy serdeczne podziękowania Michałowi Chilińskiemu za pomoc w przygotowaniu mapy, prof. Barbarze Sudnik-Wójcikowskiej za oznaczenie wierzb oraz dr. Markowi Janickiemu z Instytutu Historycznego Wydziału Historii UW za konsultacje związane z wydawaniem tekstów źródłowych pochodzących z XIX w.

Literatura

- Czurak M 2004. Rośliny lecznicze w zbiorze „Lud białoruski” Michała Federowskiego. *Acta Baltico-Slavica* 28: 271–277
- Federowski M 1889. Lud, okolic Żarek, Siewierza i Pilicy: jego zwyczaje, sposób życia, obrzędy, podania, gusła, zabobony, pieśni, zabawy, przysłowia, zagadki i właściwości mowy. T. 2. Biblioteka Wisły 2. Księgarnia M. Arcta, Warszawa
- Federowski M 1897. Lud białoruski na Rusi Litewskiej: materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1891. T. 1. Akademia Umiejętności, Kraków
- Federowski M 1902. Lud białoruski na Rusi Litewskiej: materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1893. T. 2. Akademia Umiejętności, Kraków
- Federowski M 1903. Lud białoruski na Rusi Litewskiej: materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1894. T. 3. Akademia Umiejętności, Kraków
- Federowski M 1935. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1905. T. 4. Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Warszawa [oprac. S. Poniatowski]
- Federowski M 1958. Lud białoruski. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1905, T. 5. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa [red. A. Obrębska-Jabłońska]
- Federowski M 1960. Lud białoruski. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1905, T. 6. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa [red. A. Obrębska-Jabłońska]
- Federowski M 1969. Lud białoruski, T. 7. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa [red. A. Obrębska-Jabłońska]
- Federowski M 1981. Lud białoruski na Rusi Litewskiej, T. 8. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa [oprac. M. Czurak]
- Fedorowski M 1888. Lud, okolic Żarek, Siewierza i Pilicy: jego zwyczaje, sposób życia, obrzędy, podania, gusła, zabobony, pieśni, zabawy, przysłowia, zagadki i właściwości mowy. T. 1. Biblioteka Wisły 1. Księgarnia M. Arcta, Warszawa
- Grenda M 2013. Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich. Zeszyt z okazami botanicznymi Michała Fedorowskiego z 1883 roku ze zbiorów Zielnika Wydziału Biologii Uniwersytetu Warszawskiego. W: Zielnik Wydziału Biologii Uniwersytetu Warszawskiego. Wirtualne herbarium, Zielnik roślin użytecznych [online]. Dostępny w internecie: <http://www.zielnik.biol.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2013/12/Fedorowski.pdf>
- Ihnatowicz I 1962. Projekt instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych XIX i początku XX wieku. *Studia Źródłoznawcze* 7: 99–124
- Kozerska H, Stummer W (red.) 1973. Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. T. 2, nr 263–583 [Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa]
- Köhler P 1986. Józefa Rostafińskiego Odezwa do nie botaników o zbieranie ludowych nazw roślin. *Wszechświat* 87(1): 13–16
- Köhler P 1993. Ankieta Józefa Rostafińskiego z 1883 roku dotycząca ludowego nazewnictwa roślin w Polsce. *Analecta – Studia i Materiały z Dziejów Nauki* 2 (2): 89–119
- Łuczaj Ł, Köhler P, Pirożnikow E, Graniszewska M, Pieroni A, Gervasi T 2013. Wild edible plants of Belarus: from Rostafiński's questionnaire of 1883 to the present. *Journal*

of Ethnobiology and Ethnomedicine 2013: 9 (21). Dostępny w internecie:
<http://www.ethnobiomed.com/content/9/1/21>

Rostafiński J 1883. Odezwa D-ra Józefa Rostafińskiego, do Ogólu. *Wszechświat* 31: 494–496
Rutkowski L 1998. Klucz do oznaczania roślin naczyniowych Polski niżowej. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa

Źródła archiwalne

Archiwum WA – Archiwum Zielnika Wydziału Biologii Uniwersytetu Warszawskiego (Aleje Ujazdowskie 4, 00-478 Warszawa): sygn. 1 – Fedorowski M 1883. Rośliny Użyteczne u ludu litewskiego z okolic Słonima, Wołkowyska i Pruzanny. Zeszyt I-y [manuskrypt]

Archiwum WA: sygn. 2 – Fedorowski M 1882. Zioła lecznicze używane przez lud litewski w okolicach Wołkowyska i Słonima z dodatkiem roślin w gusłach i czarach zastosowanie mających. Część pierwsza [manuskrypt]

Archiwum WA: sygn. 3 – Fedorowski M 1883a. Zioła lecznicze używane przez lud litewski w okolicach Wołkowyska i Słonima z dodatkiem roślin w gusłach i czarach zastosowanie mających. Zeszyt II [manuskrypt]

Archiwum WA: sygn. 4 – Fedorowski M 1883b. Zielnik litewski. Zbiór roślin z okolic Wołkowyska i Słonima z oznaczeniem nazw jakie im lud nadaje. Zeszyt I [manuskrypt]

Archiwum WA: sygn. 5 – Zeszyt z materiałami dotyczącymi nazewnictwa i zastosowania roślin, zawierający m.in.: odpowiedzi M. Fedorowskiego na pytania z ankiety J. Rostafińskiego wraz z fragmentami kilku zasuszonych roślin [manuskrypt z 1883 roku, 73 luźne karty], Wiadomości o roślinach domowych z okolic podlaskich miasta Tykocina i mazowieckich m. Zambrowa [manuskrypt autorstwa Zygmunta Glogera, 6 stron]

BUW – Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (ul. Dobra 56/66, 00-312 Warszawa): sygn. 445 – Fedorowski M [data nieznana]. Zioła lecznicze używane przez lud białoruski w okolicach Wołkowyska i Słonima z dodatkiem roślin w gusłach i czarach zastosowanie mających. Zeszyt III [manuskrypt]

Załączniki:

Aneks 1. Tekst *Roślin użytecznych...*

Aneks 2. Zdjęcia kart zielnikowych zamieszczonych w *Roślinach użytecznych...*

Aneks 3. Indeks nazw roślin wymienionych w *Roślinach użytecznych...*

Aneks 4. Indeks terminów etnograficznych wymienionych w *Roślinach użytecznych...*

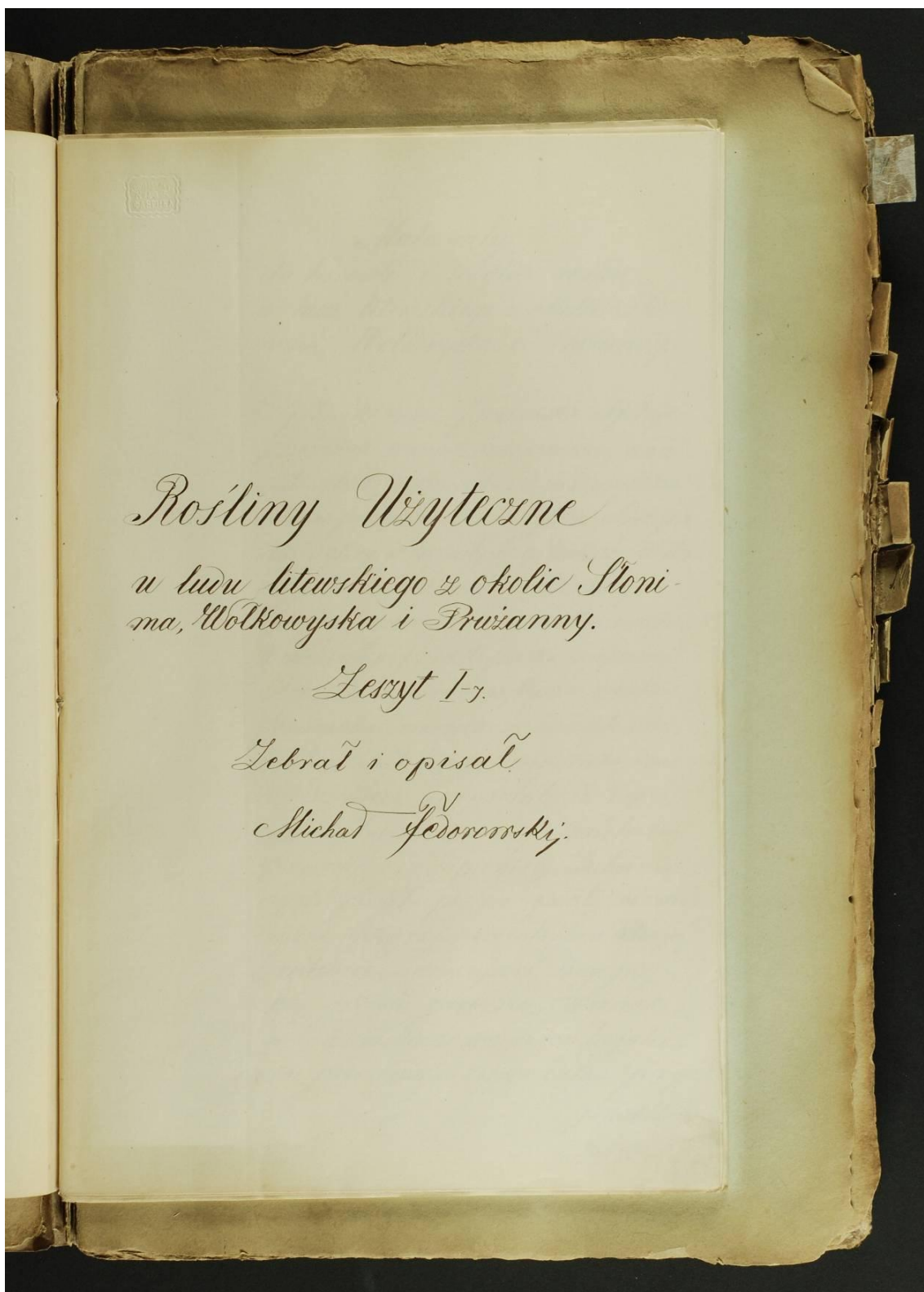
Aneks 5. Indeks nazw geograficznych wymienionych w *Roślinach użytecznych...*

Aneks 6. Dwa listy z 1883 r. Michała Fedorowskiego do Józefa Rostafińskiego

Aneks 1

Tekst *Roślin użytecznych...*

Oryginalne przypisy Fedorowskiego oznaczone zostały cyframi (zgodnie z rękopisem), natomiast gwiazdkami oznaczono przypisy autorek opracowania.

Materyały do hodowli i użytku roślin u ludu litewskiego z okolic Słonima, Wołkowyska i Prużanny

Gatunek ziemi. Prużańskie obfituje przeważnie w ziemię czarnoziemną, mułowato-gleistą i gliniastą. W Wołkowyskiem ziemia przede wszystkim żytnia, aliaż piasku i gliny w rozmaitych gatunkach. W stronie północno-wschodniej i południowej mocno przypiaskowa, a więc mało urodzajna. W okolicach m. Piesek* piaski miejscami lotne. Co do jakości, najlepsze grunta (czarnoziemne, czarnoziemno-mułowate i mułowato-gliniaste) pod Krzemienicą i nad rz. Świsłoczą (popielataja ziemia) tudzież pomiędzy Izabelinem, Podoroskiem i Łopienicą. Zachodnia część powiatu posiada grunta również żyzne (szaraja ziemia), na których częstokroć można ujrzyć łąny piękną pokryte pszenicą. Wreszcie w Słonimskiem ziemia co do jakości przeważnie zwirowata i przypiaskowo-gliniasta. Najlepsze grunta leżą w stronie północno-zachodniej (Dereczyn, Hołynka, Iwaszkewicze, Jeziornica).

Lud sieje oziminę, po niej jarzynę, w trzecim zaś roku pole pozostawia ugorem i mówią wtedy, że ono poparuje, poparem leży, hulaje. Cięższe grunta wyrabiają za pomocą przeorywki (trajaniny) i włóczki, uskuteczniejszej broną wielką drewnianą o długich zębach. Socha, o dwóch wążkach z drzewa osowego odkładnicach, i brona, o której tylko co wspominałem, to są jedyne narzędzia przez lud litewski do uprawy ziemi używane.

I. Zboża

Pszanica (pszenica) pszanicznica, pszenianka, czyli słoma pszenna; pszonisko, ścierń pszenna v. pszenicznisko.

Piaszczysty po większej części skład ziemi nie pozwala na uprawę pszenicy; wyjątek pod tym względem stanowią niektóre miejscowości powiatu prużańskiego, jak niemniej północno-zachodnie i północno-wschodnie okrainy ziemi słonimskiej, wreszcie w Wołkowyskiem miejscowości położone nad rz. Świsłoczą i okolice Krzemienicy, gdzie, tak dwory, jak i włościanie, nieraz dość znaczne obszary pszenicą obsiewają. W okolicach nieobfitujących w dobrą ziemię lud na lepszych kawałkach ziemi sieje pszenicę jarą.

Mąka pszenna używa się do wypieku obrzędowego pieczywa, z niej również wyrabiają się komunikaty, ztąd łąny pszeniczne lud uważa za miejsca bezpieczne podczas groźnej burzy, jak niemniej wcale nieprzystępne dla szkodliwej działalności niewidzialnych duchów.

Żyto (żyto), słoma żytnia, sałoma żytnia, ja** v. rżanica, arżanica; plewa żytnia, miekina v. mekina (Pr.) żytnia; mąka, muka żytnia, rżana v. arżanaja; ścierń żytnia, rżysko v. rżyszcze. Mąka żytnia razowa służy u ludu do wypieku chleba. Na Polesiu tudzież w Słonimskiem w powszechnym użyciu chleb puchowy, tj. zmieszany niemal pół na wpół z plewą żytnią, a w braku

* Mianownik – Pieski.

** Forma „ja” to końcówka słowa „żytniaja”, zatem pełna nazwa to: „sałoma żytniaja”.

Tablica I

tej ostatniej z gryczaną lub nawet jęczmienną. W Wilejskiem, podczas nieurodzaju, lud suszy paporocień v. paparatnik (paproć) (№ 1), a utłuczoną w stępie miesza z mąką żytnią i z takiej to mieszanki chleb wypieka sobie.

W niektórych okolicach powiatu sokólskiego jest zwyczaj suszenia w piecu kłosów żytnich zaraz po wyjęciu zeń chleba; następnie kłosy takie po przegotowaniu wlewają się w dzieżę, gdzie podlegają fermentacji. Kwas w taki sposób otrzymany odznacza się wcale przyjemnym smakiem i przez lud miejscowy używany jest w lecie, podczas znożnej pracy, jako orzeźwiający napój. Kwas, o którym mowa, dodaje się również do niektórych zup kwaśnych, jako to żuru, barszczu, szczawiu itp.

W południowo-wschodniej stronie powiatu prużańskiego leży miasteczko Malcz* słynne ze swej saładuchy, wyrobem której i rozprzedażą podczas targów na rynku trudnią się tamtejsze mieszczanki. Saładucha jest to płyn gęsty i niby miód ciągnący się, z czego u okolicznych mieszkańców powstała żartobliwa gadka, że Malczaki saładuchę na łokcie sprzedają. Otrzymuje się on ze żyta w sposób następujący: żyto nasamprzód moczą w zimnej wodzie, a skoro wykiełkuje, natenczas suszą go w piecu. Po należytem wysuszeniu sład miele się w żarnach, poczem mąkę sypią w wodę kipiącą i na wolnym ogniu gotują. Następnie płyn w taki sposób otrzymany przez całą dobę podlega fermentacji, poczem wrzuca się doń odpowiednią ilość miodu i powtórnie przegotowuje. Po ostudzeniu płyn taki jest już do użycia gotowy i pod nazwą saładuchy słynie jako ulubiony przysmak mieszkańców siół i miasteczek powiatu prużańskiego.

Zreszto saładucha jest używana i w innych stronach Litwy, jako to w okolicach Słonima, Sokółki, Lidy, Wilejki itd. W Święciańskim również lud i szlachta za sołoduchą przepada, a gospodynie z okolic szlacheckich Gir, Radziejewicz** i Macewicz słyną z przyrządzania wybornej sołoduchy, do której zwykle podają bob przyprawiony w sposób taki: sparzony i zamoczony z wieczora bob nazajutrz wsypuje się do garnka wysłanego sianem i takż sianem przykrywa. Poczem garnek oblepiony ciastem na wolnym ogniu się stawia. Bob w taki sposób uprażony ma być nadzwyczaj smaczny.

Kisłucha. Kisłucha jest to płyn z mąki żytniej, a niekiedy jęczmiennej, którą nasamprzód zalewa się wodą ciepłą, a po odbytej fermentacji, soli się i gotuje. Kisłuchę w czasie postu wyrabia lud z okolic Słonima i Lidy, jest ona gęsta jak saładucha, lecz w smaku kwaśna.

Niektóre przesady i zabobony odnoszące się do żyta.

Żyto lud uważa za najstarszą, najpierwszą roślinę spośród wszelkiego zboża, a że z niego wypieka się chleb, który jest podstawą życia, przeto cieszy się ono poważaniem jako żadne inne. Żyto Pan Bóg z wysokiego nieba rozsiał własną ręką po ziemi. Z początku miało być ono tak plenne, że z każdej słomki, z każdego źdźbła, niby strąków, po kilkadziesiąt wypływało kłosów i jakby groch zwijało się w trąbę (u trubu). Człowiek z daru bożego zrobić miał użytek grzeszny, robiąc z ciasta żytniego bałwanów (bałbanou), którym cześć na równi z Bogiem oddawał. Otóż za to Stworca na człowieka rozgniewał się i żytu plon na wieczne czasy zmniejszył. Łany żytnie przystępne są dla sił nieczystych, jak niemniej dla Rusawek, które podczas rosowania czyhają na dzieci zbierające wśród żyta barwne kwiatki, a pojmaiszy z nich które, na śmierć łachoczą.

* Właśc. Malecz.

** Właśc. Rodziejewicz.

Z innych zabobonów rolniczych dotyczących się żyta przytaczam jeszcze poniżej kilka następujących.

I tak, uważają tu wielce na wschody gryki i stosownie do tego, który wschód: wcześnie, średni czy późny był najlepszym, zastosowują siejbę żyta, rozpoczynając ją wcześnie, nieco później lub zwlekając z nią do ostatnich dni miesiąca września (Sł.)¹. W dniu, w którym nastaje nów, gospodarze żyta się wystrzegają się wielce (Sł.).

Jeżeli o wiosnie, po wymoknięciu lub zamuleniu, zostało jeszcze na polu gdzieśgdzie po źdźble żyta, w takim razie przesąd pod grozą ciężkiego grzechu wzbrania rolnikowi miejsce takie zorać i obsiać jakimkolwiek innym zbożem (Sł.).

Gdy z samego początku wiosny łąki pokryją się wprawdzie zielonością a nieżeli pola obsiane oziminą, w takim razie ma to być pewną oznaką, iż żyto dobrego nie wyda plonu (Sł.). Wykłoszenie żyta przed Mikołaj (Mikołaja d. 9 maja v.s.) zapowiada świetny urodzaj i obfity namłot (Sł.). Orząc koło żyta stojącego na pniu, nie można robić poprzecznych zagonów (Sł.).

Chleba w Wielki Czwartek piec się nie godzi, a gdy konieczność do tego zmusza, to należy się już w ciągu całego roku wystrzegać, aby w dni czwartkowe chleba nie wypiekać. Niezachowywanie tego przesądu może źle wpłynąć na urodzaj (Woł., Sł.). Gdy bochen chleba po rozkrajaniu okaże się pęknięty, ma to być jak najpewniejszą oznaką, że któryś z domowników w rychło umrze lub co najmniej rodzinną chatę opuści (Woł.).

Orkisz, workisz v. plaskun (orkisz). Wieśniacy na Litwie sieją go wszędzie po trochu lub mieszają z jęczmieniem. Orkiszu dotąd nie zarzucają z tych jedynie względów, że krupy z niego mają być bielsze i w smaku daleko lepsze a nieżeli jęczmienne.

Proso. Proso uprawia lud osiadły w Prużańskim, Kobryńskim i w niektórych miejscowościach ziemi wołkowyskiej. Nasienie prosa nazywają również pszono, lecz rzadko. Wyraz ten występuje w pieśniach tutejszego ludu jak to wykazuje poniższy wyjątek z pieśni żniwnej, który mam w pamięci:

„U czystom poli da pszena zradziła,
Tam ja młoda pałoci chadziła.
Ad kamory kluczyki zhubiła”
itd., itd.

Saczeuka v. saczawica (soczewka). Soczewicę lud litewski uprawia niemal wszędzie, aczkolwiek w niewielkiej ilości; widziałem ją tak w okolicach Prużany, jak również w Lidzkim, Wołkowyskim, Słonimskim, Sokólskim i w wielu innych miejscowościach. Saczeuka rahata, tak się nazywa najlepszy gatunek soczewicy, ziarna której daleko są większe od prostej, o małych strączkach i najczęściej rozpowszechnionej. Dwory soczewicy nie sieją.

Hreczka (gryka). Gryka od Świecian i Wilejki nazywa się hreczczyna. Tatarski* na Litwie tak dobrze jak nie znają, uprawiana jest bowiem tylko gryka, którą tak dwory, jako i włościanie wszystkie prostopola (pustopola), czyli grunta jałowe, obsiewać zwykli. Żyto, jęczmień i gryka w równych częściach zmielone dają mąkę przywarkową (przywarok), z której lud zacierkę robi. Na ziemiach piaszczystych, zwirowatych sieją również żyto jare,

¹ (Sł.) przez skrócenie oznacza Słonimskie, (Pr.) Prużańskie, a (Woł.) Wołkowyskie.

* Gryka tatarska.

zw. jarka v. jaryca, lecz w daleko mniejszej ilości aniżeli grykę. Zabobon rolniczy. Grykę sieją w dzień tylko taki, gdy na niebie widoczne są długie pasy runiastych obłoczków.

Awies, awios v. h'awios (owies). Odmiany: kazak, saski, czorny.

Z mąki owsianej lud wyrabia powszechnie na Litwie znany kisiel, a to w sposób następujący: zwykle mąka owsiana rozczynia się na noc, nazajutrz zaś po przefermentowaniu rozczynę precedza się przez sito, wprzód rzadko rozrobiwszy ją wodą, wreszcie gotuje się do zgęstnienia na wolnym ogniu. Kisiel zwykle się jada z mlekiem makowym lub konopnym, a w braku tego z pasternakowym odwarem.

Ousianka v. krupy ousianyje (owsianka). Owies zwykle parzą za pomocą kamieni rozpalonych i polewają go wodą kipiącą, poczem wsypują do pieca, a gdy już należycie wyschnie, owsiankę, czyli krupki owsiane, robią natenczas.

Talakno w Święciańskim i Wilejskim zw. miłta. Jest to niby prażucha, która się robi z mąki odeszłej po przesianiu kaszy owsianej. Chcąc otrzymać talakno, niewiele trzeba zachodu, dość bowiem mąkę taką rozrobić z wodą zimną lub nawet i gorącą, ale tak, aby gęsta była, a wymieszawszy i posoliwszy, talakno jest już gotowe. Aby potrawa, o której mowa, była smaczniejszą, bogatsi zwykli ją okraszać olejem lnianym z cebulą przesmażonym.

Jaczmień (jęczmień). Sałoma jaczmienna, jaczna v. jacznicza; miekina jaczna, krupy jacznyje itd. Z gatunków jęczmienia najwięcej u włościan jest rozpowszechniony tzw. czątyrboczny (4-rzędowy), chociaż i 6-rzędowy dość często natrafiać się daje. Jęczmienia w ogólności nasiewają sporo, przyścielany gnojem udaje się najlepiej.

Krupy otłukane w stępach nazywają się kucia, mielone w żarnach – krupy dranyje v. prostyje, pencak zowie się pansak (Sł.) v. pancak (Woł.), a krupy perłowe – perłowyje. Starzy gospodarze utrzymują, że chcąc, aby się jęczmień późny udał, należy go dopiero siać koło Świętego Norberta, siany o tej porze, gdy żyto w pęku, nigdy dobrym nie będzie.

W nocy z ostatniego wtorku na Środę Popielcową, za pierwszym przebudzeniem się, aby jęczmień nie wyległ, przesąd radzi czemkolwiek się posilić.

Haroch (groch), groch szary: haroch szary v. burczek. Włościanie tutejsi siewają po największej części gatunki grochu o ziarnie drobnym; z grochem szarym dość często napotkać się można. Uprawiają go również i niektóre dworki litewskie w tem przekonaniu, że jest on od białego smaczniejszy i do gotowania lepszy.

Tablica I

Oborocień, oberek, u źródeł Narwi ober (ober)² (№ 2).

Oborocień wyrasta nader obficie po suchych łąkach. O wiosnie na przednówku lud miejscowy z liści jego gotuje kwaśną zupę, a nasionka, kształtem bardzo zbliżone do gryki, lecz nieco od niej mniejsze, suszą, a potem mielą na krupy lub mąkę, z której wypiekane placki noszą nazwę praśniaków (praśniak). Podczas pamiętnego na Litwie głodu w r. 1855 oborocień miał być w wielkim użyciu.

Manna (n.t.s.). Mannę w Bielskiem, zwłaszcza w okolicach miasteczka Bociek*, kobiety zwykły zbierać o zaraniu po rosie za pomocą sit gęstych

² W nawiasach umieszczam nazwy, jakie roślinom tutejsza szlachta okoliczna (zagonowa) nadaje.

* Mianownik – Boćki.

włosianych, którymi, zręcznie machając, chwytają stracone nasionka i do fartuchów wsypują.

Manna rośnie tu po łąkach bardzo obficie, nasiona jej suszą w piecach, poczem w stępach drewnianych kilkakrotnie tłuką (tak jak proso) i opalają za pomocą niecek. Kaszę mannianą gotują zwykle na mleku, słoniną okraszają rzadko. Na targach po miasteczkach powiatu bielskiego mannę dość często widzieć można.

Kakaruza. Kukurudzę sadzą po ogrodach dwory i wieśniacy, lecz w małej ilości; ziarno mielą w żarnach na krupy.

Bób (bob). Bób każda niemal gospodyni w ogródku swoim uprawia. Gotują z niego zupę w smaku do grochówki zbliżoną, jak niemniej jadają gotowany w całości.

II. Warzywa

Lud krom ziemniaków uprawia z jarzyn na swój użytek i przechowuje na zimę: brukiew, rzepę, kapustę, pasternak, rzodkiew, buraki, marchew, cebulę i czosnek.

Ziemniaki (kartofli) w Wołkowyskiem i w innych okolicach Litwy lud nazywa kartopliami, jak niemniej w Lidzkim kurdupli, w Słonimskiem kunady, w Sokólskiem ziemloki, w Prużańskiem bulby, zamiast ziemniaki lub kartofle zwykł mawiać.

Nazwy odmian najwięcej rozpowszechnionych.

a) białe: hemka (emskie), machrate (drobne), chfuntouki (olbrzymie), kałasouki (podłużne).

b) czerwone: rahuli (podłużne), czyrwonooczki (białe z czerwonymi oczkami), sinie, cyhany i czyrwone (cebulki).

Do hodowli ziemniaków w tych stronach nasampierw przystąpiły dwory, lud zaś w początkach sadił je li tylko po ogrodach i to w ilości niewielkiej. Plon w tych czasach miały dawać obfity, lecz, jak mi mówiono, ludzie nie mogli się do nich w żaden sposób przyzwyczaić, a gospodyni ówczesna nad garnek, a już to dwa najwyżej, do sadzenia nie zwykła była zostawiać. Dopiero od lat pięćdziesięciu wieśniacy litewscy zaczęli je sadić w polu w większej ilości, a jednocześnie z tem zmniejszono wysiew gryki, która częściej od ziemniaków w plonie zawodziła.

Inne warzywa u ludu tutejszego tak się nazywają: bruszka (n.t.s.), tj. brukiew, pierścieniak (pasternak), morkwa (marchew), repa (rzepa), burak (n.t.s.), chren (chrzan), pietruszka (n.t.s.), cybuła (n.t.s.), trybulka (n.t.s.), czyli szczypior, i czasnyk (czosnek).

Buraka odmian dwie: buraki ćwikłowyje i buraki prostyje; są one w użyciu powszechnym, boćwina dodaje się obficie do barszczu i chłodniku. Chrzan, który po ogrodach chłopskich rośnie wszędzie, jedzą z mięsem, a pietruszkę dodają zwykle do zup praśnych. Z powyższych jarzyn lud z okolic tutejszych kapustę i buraki zazwyczaj na zimę kwasi, pasternak krajany w kostki, z którego odwar podaje się do kisielu, suszy, wszystkie zaś inne dołuje. Tu także godzi się nadmienić, że nacinę z rzepy i brukwi wraz z obierzynami o jesieni suszą, z czego w porze zimowej zupy praśne zazwyczaj gotują. W pańskich ogrodach, oprócz wyżej wyszczególnionych warzyw, uprawiają: jarmuż, kalarepę, kalafior, szparagi, kapustę czerwoną, selery i pory.

Mówiąc o uprawie warzyw, trzeba oddać sprawiedliwość, że lud, a zwłaszcza mieszczenie i drobna szlachta, warzywniki utrzymują bardzo starannie. W takim np. miasteczku Kleszczelach (ziemia brzeska), gdzie obszerne ogrody zwracają uwagę przejeżdżającego, mówiono mi, że mieszczenie tamtejsi robią świetne interesy, wywożąc produkty ogrodów swoich na sprzedaż do Bielska, Brześcia i Białegostoku. Szlachta chodackowa, czyli tzw. okoliczna, licznie zamieszkująca wołkowyski powiat, również zamiłowana jest w uprawie warzywników i miejscami nie ustępuje nawet pod tym względem Tatarom, którzy zamieszkując niektóre z tutejszych wsi i miasteczek, słynni są na całą Litwę z umiejętnego uprawiania przeróżnych warzyw, zasadzającego się na tradycyjnych, nieraz z zabobonami połączonych sekretach.

Kończąc dział niniejszy, przytaczam poniżej kilka zabobonów odnoszących się do hodowli warzyw.

Nasiona kapusty i rzepy w czasie pomiędzy Bożym Narodzeniem a Trzema Królami nie można poruszać, gdyż mogłoby nie wzejść albo też w chwast się przemienić.

Popiołu (koladnij popioł) z czasu godowego (od Bożego Narodzenia do Trzech Króli) nie należy w żaden sposób prędzej wygarniać aż po Trzech Króli; zachowany służy potem jako skuteczny środek do posypywania warzywa trapionego przez robactwo.

W pierwszy dzień Bożego Narodzenia gospodynie przestrzegają tego, aby się nikt z domowników nie cesał, w razie bowiem niezachowania tej ostrożności kury, grzebiąc się po warzywnych grzędach, wiele by przyczyniły szkody.

III. Zieleniny

Zbieranie ziół jadalnych i leczniczych z nadejściem wiosny praktykuje się tu między ludem powszechnie. Zieleniny, z których gotują się zupy, zwykle siekane bywają drobno, przytem nie używane są z osobna, lecz mieszane gatunki rozmaite, byleby rośliny, z których się otrzymują zupy kwaśne, nie łączone były z tymi, które się zwykle dodają do tak zwanej strawy przasnej. Zupy kwaśne w miejscowym narzeczu nazywają się kisła wara, a przasne – presna wara. Barszczem zowie się u ludu zupa burakowa, borszczem zgotowana z ziela zw. borszcz; żurem zowią tu rozczynę z razowego chleba warzoną bez żadnych przypraw. Żurem również nazywają kisiel z owsianej mąki, całkiem na rzadko zgotowany, gdyż gęsty nosi nazwę kisielu.

Zupy przasne (presna wara) lud osiadły w okolicach Pruzanny, Wołkowyska i Słonima gotuje z następujących ziół dziko rosnących.

Tablica I*	<u>Rzeszka</u> v. <u>rzyczkaja krapawa</u> (rzeszka) ³ (№ 3).
Tablica II	<u>Śnitka</u> (śnitka) (№ 4).
Tablica II	<u>Paśnitnik</u> (podśnitnik) (№ 5).
Tablica II	<u>Babka</u> (n.t.s.) (№ 6) używana przez lud z powiatu wilejskiego.
	<u>Saładucha</u> v. <u>smaktucha</u> (słoducha) (№) ⁴ .
Tablica III	<u>Bierzka</u> (bierzka v. brzózka) (№ 7).

* Odnośniki umieszczone na lewym marginesie kierują do okazów zielnikowych zamieszczonych w aneksie 2.

³ W nawiasach podaję nazwy, jakie roślinom nadaje tutejsza szlachta zagonowa.

⁴ Rośliny nieprzedstawione tutaj będą zamieszczone w zeszycie następnym.

- Tablica III Podbierzka (n.t.s.) (№ 8).
Krapiwa (pokrzywa).
- Tablica III Wołoszka (wołoszka v. bławatki) (№ 9).
Wołoszka i pokrzywa to najpierwsze wiosenne zieleniny, wołoszkę jednak, gdy już odskoczy od ziemi, kobiety zbierać zaprzestają.
- Tablica IV Asot (oset) (№ 10).
- Tablica IV Padasocik (podosocik) (№ 11).
- Tablica IV Laskouka (laskówka) (№ 12).
- Tablica V Makryca biała (mokrzyca biała) (№ 13).
- Tablica V Lebieda (lebioda) (№ 14).
- Tablica V Redzkouka v. świerępa (świerepa v. świerzop, na Mazowszu ognicha) (№ 15).
Zupy kwaśne (kisła wara). W skład zup kwaśnych wchodzi te oto rośliny:
- Tablica VI Szczawiej (szczaw) (№ 16)
- Tablica VI Harabiniec (szczaw polny), harabina, jarzębina (№ 18)
- Tablica VI Zazulin szczawiej (szczaw kukawki) (№ 17).
- Tablica VI Borszcz (borszcz, gdzieniegdzie barszcz) (№ 19).
- Tablica I Obaracień (ober) (№ 2).
- Tablica VII Karpacz (n.t.s.) (№ 20).
Botwa (n.t.s.).
Oprócz z tylko co przytoczonych ziół gotują kwaśne zupy z liści agrestowych, boćwiny i kapusty.
Mówiąc o zupach, należy tu nadmienić, że rośliny, takie jak lebiodę, botwę, sołoduchę, laskoukę, brzózkę, mokrzycę, świerępę i inne, lud zwykle suszy, a zimową porą gotuje z nich zupy. Śnitkę suszą podobno w stronach wołkowyskich, lecz gdzieniegdzie tylko.
Prócz zwykłej sałaty i dziko rosnącej, którą zowią zieziulina sałata (sałata kukawki), jeden tylko hurecznik v. ahurecznik (ogórecznik) (№ 21) jest jadalny w stanie surowym, po przyprawieniu go cebulą, solą i śmietaną. Liście ogórecznika są kosmate i przy potarciu wydają zapach bardzo zbliżony do ogórczanych; roślina ta jest hodowana przez lud zamieszkały w okolicach Słonima. Pisząc o sałacie, zapomniałem wspomnieć, że miejscami do sałaty dodaje lud kwiatki nastulek (nastulka, nasturcya) (№ 22). Sałatę mają zwyczaj przyprawiać kwasem dzieźnym, który w smaku jest zbliżony do octu, lecz o wiele od niego zdrowszy.

IV. Owoce

W bardzo wielu wsiach tuż przy chatach dają się widzieć małe sadki, w których oprócz grusz i jabłoni, dość często szczepionych, najczęściej znajduje się śliw, a także i wiśni. W polu, po miedzach nader obficie rosną dzikie jabłonie i grusze zwane dziczkami (dziejka).

Gatunki grusz rosnących po sadach włościańskich w narzeczu tutejszym tak się nazywają: dawki v. dawidki, dule (gdule), jakubouki, kościanki v. kaścianicy, mougaretki (małgorzatki), muczaniczy (mączatki), miedowaczki (miodówki), ousianki (owsianki), skaraśpiejki (rychlatki), spasouki (spasówki), sypczatki, kisłuszki (kwasówki) i smolanki.

Jabłonie (jabłyny): oporty, zimouki, balsaminki, cyhanki, malinouki.

Śliwy (n.t.s.). Oprócz węgierek najpospolitsze są: lubaszki, czarnośliuki (czarnośliwki), dryśliuki v. demastynki (demastynki) i wadzianki (wodzianki). Wszystkie tylko co przytoczone gatunki za wyłączeniem

węgiełek, które rzadko gdzie rosną, mają pestkę przystającą do mięsa. Największy owoc wydają wodzianki, najmniejsze zaś są tzw. czarnośliwki.

Wiszni (wisznie), ciereszni (trześnie) są to gatunki najwięcej rozpowszechnione; jagody drobne o cierpkawym smaku.

Z innych jagód jadalnych przytoczę jeszcze następujące:

Tablica VIII Czeremcha, czeremszyna v. czeromcha (czeremcha) (№ 23).

Berberys (n.t.s.).

Parieczki (porzeczki).

Smrodziny (smrodziny v. czarne porzeczki).

Jagrest (agrest).

Maliny (n.t.s.).

Tablica VIII Ażyny v. czornyje maliny (ożyny) (№ 24).

Tablica IX Brusznicy (n.t.s.) (№ 25).

Tablica VIII Sunicy v. paziomki (poziomki) (№ 26).

Tablica VIII Czarnicy v. czornyje jahody (czernice v. czarne jagody) (№ 27). Tych ostatnich taka jest obfitość po lasach tutejszych, że każda niemal gospodyni, zwłaszcza w Słonimskim (od Dworca), suszy ich po kilka lub więcej pudów*. Czarnice suszone, jeżdżąc po wioskach, skupują Żydzi i odstawiają je koleją podobno do Petersburga i Rygi, gdzie, jak mi mówiono, używane są do podrabiania czerwonego wina tudzież wiśniaku, śliwowicy i innych nalewek.

Żurauliny (żurawiny).

Durnicy w Wilejskim zw. bałabony (durnice). Są to jagody podobne do czernic, ale nieco większe, na Mazowszu lud je nazywa włochami, pijanicą.

Tablica IX Kościanicy (kościanki) (№ 28). Jagody koloru czerwonego, większe nieco od porzeczek, w smaku kwaskowate.

Dynia zowie się arbuzem v. h'arbuzem, bania tak samo się nazywa (arbuzem), arbuzy zaś niemal wszędzie lud nazywa kawonami. Tak banie, jako arbuzy i dynie lud hoduje z rzadka. Szlachta nazwy im te same nadaje.

Ogórki w narzeczu miejscowym nazywają się hórki; hodują je wszędzie, a na zimę kwaszą.

Zabobon. Rodzice, którzy pochowali choć jedno ze swoich dzieci do Narodzenia Najświętszej Maryi Panny, tj. do czasu poświęcenia, nie spożywają fruktów. Zwyczaj powyższy ściśle jest przestrzegany i w innych okolicach Litwy.

V. Kwietnik

Już to od razu poznać gdzie, jak się to po staropolsku mówi, „dziewki rutkę sieją”, bo tam, koło chaty, musi być koniecznie ogródek, a w niem pełno różnobarwnych i woniejących kwiatów, które dziewczki, tak tu na Litwie, jak i w innych stronach kraju naszego, sieją, podlewają i pielęgnują, aby potem było z czego wianki wiać, a tymi w święto obrazy przyozdabiać i główki swe stroić. W ogródkach takich, oprócz kwiatów służących przeważnie ku ozdobie dziewiczej krasy, lud pielęgnuje i wiele innych jeszcze roślin użytecznych, zwłaszcza leczniczych, które człowiekowi w niedomaganiu i ciężkiej niemocy nieraz przynoszą ulgę niemałą, a i w różnych chorobach z trudem wyhodowanego dobytku okazują się częstokroć nader skuteczne,

* 1 pud = 16,38 kg.

więc chyba już całkiem niedbały lub bezdzielny gospodarz ziół tak wielce użytecznych w ogródku swym nie posiada.

Oto są rośliny, które w ogródku wieśniaka litewskiego najczęściej pielęgnowane bywają.

Krokos (n.t.s.).

Tablica IX Nahatki (nogietyki) (№ 29).

Czubatyje gaździki (goździki czubate).

Tablica IX Piwonija (n.t.s.) (vid. „Zioła lecznicze”, zeszyt II).

Ślaz (n.t.s.) (№ 30).

Malwy (n.t.s.).

Stokrotki (n.t.s.).

Roża (róža).

Tablica X Pierestup (przestępnik v. przestęp) (№ 31).

Bór v. wasilki (bór). Roślina ta umieszczona jest w zeszycie I zielnika pn. „Zioła lecznicze” itd.

Barwinek (n.t.s.) (vid. „Zioła lecznicze”, zeszyt I).

Tablica X Bohawyje kresielka (№ 32).

Tablica X Dziewiesił (dziewięcsił v. dziewięcsilnik) (№ 33).

Tablica X Barkun (berkun) (№ 34).

Ruta (n.t.s.). Pielęgnowana jest przez dziewice na wianki weselne i do ubierania korowaju.

Boździerawje (boże drzewko).

Dzięgiel (n.t.s.).

Lubczyki v. zaharduszki (lubczyk).

Lewenda (lawenda).

Marjanko (majeranek). Używany do przyprawiania kielbas.

Izaf (józefek).

Tablica X Lileja (lilija) (№ 35).

Miata pietrowa (mięta pieprzowa).

Miata prosta v. puchowa (mięta zwyczajna). W odwarze jej moczą i piorą tkaniny wełniane, aby nie traciły barwy i glansu nabrały; plamy również wywabia.

Tablica X Redzieczka (№ 36).

Szałwieja (szałwija).

Ramunko (rumianek).

Narcyzy (n.t.s.).

Tablica VIII Skoczki (skoczek) (vid. „Zioła lecznicze”, zeszyt II).

Nastulki (nasturcye) (№ 22).

Piniewieja (n.t.s.).

Słonecznik (n.t.s.).

Hurecznik v. ahurecznik (ogórecznik) (№ 21).

Tablica XI Jaźmin (jaśmin) (№ 37).

Chmiel (n.t.s.). Już to chmiel wszędzie przy chatach daje się widzieć, najwięcej zaś jego hodują włościanie w okolicach Białegostoku, Bielska, wreszcie Wołkowyska i corocznie znaczną jego ilość Żydkom objeżdżającym wioski sprzedają.

Widuk (widuk, mak samosiej).

Czernuszka (n.t.s.).

Kalandra (kolendra).

Króp (koper).

Kmin (n.t.s.), rośnie na miedzach i suchych łąkach obficie.

Koper, kmin, kolendrę i czernuszkę do miasteczek położonych w powiecie bielskim, wołkowyskim, a po części słonimskim kobiety bardzo często przynoszą na targi. Anyżu wieśniacy nie znają, rośnie on tylko po ogrodach pańskich.

Pasola v. szalbabon (fasola). Fasolę z czerwonym i białym kwiatem po dworach i wsiach sadzą wszędzie. Fasoli najczęściej uprawiają w okolicach Brześcia Litewskiego, Bielska i Białegostoku. Odmian dwie: tyczkowa i piechota.

Tablica VI Bryzguliny (n.t.s.) (№ 38). Z gałązek tego krzewu (tudzież z kaliny) włościanie wyrabiają berda.

VI. Włókna, plecionki, puch

Lon (len). Chłop litewski dotąd fabrycznych wyrobów nie kupuje. Siermięga na nim samodziłowa, bielizna również z płótna wyrabianego w domu. Toteż ziemi pod uprawę lnu nie żałują, a każda gospodyni literalnie pół roku, jeżeli nie więcej, ma zajęcia koło pielenia lnu, rwania jego, potem wyścielania, suszenia, tarcia, czesania, wreszcie przędzenia i tkania. Na zamiłowaniu koło tych zajęć kobiecie litewskiej nie zbywa. Tką płótna w gatunkach rozmaitych (najcieńsze kużel, potem idzie pacześnina, dalej zrebie, wreszcie miechawoje albo atrepiny), Prużańskie jednak i Sokólskie słyną z wyrobów płócien najcieńszych. Płótno bielą, mocząc je nasamprzód w kwasie kapuścianym (niekiedy w ługu), następnie spierają na rzece i wyścielają na łąkach.

Kawałki płótna i włókno (pojesna, pasma) we wszystkich okolicach Litwy kobiety w ofierze na ołtarzach podczas odpustów składają. Pozostałą ilość płótna od własnych potrzeb przywożą nieraz całymi wozami na kiermasze lub targi i tam na łokcie sprzedają. Pracę swą, kosztującą tyle czasu kłopotu i trudu, zbywają po cenach wcale niskich. Nasienie lniane lud sprzedaje w znacznej ilości, a jako dowód może posłużyć ta okoliczność, iż ze stron tutejszych całe wiciny napełnione tym produktem spławiają kupcy po Niemnie do Królewca.

Do lnu, według mniemania ludu, nic się nie przyczepia złego. Jeżeli burza nadchodzi, najbezpieczniej jeśli wówczas schować się w len lub postać choćby na lnisku dotąd, dopóki nie przeciągną piorunowe chmury. Podczas żniwa, jeżeli w pobliżu len rośnie, matki zawsze w niem usypiają swe dzieci, gdyż sądzą, że miejsce to ma chronić niemowlęta od uroku, czarów, podwiania i wszelakich sił nieczystych. Skoro sprzęt jakiś, drzewo lub jaką inną rzecz, ręka niewidzialna porusza, wtedy dość jest przewiązać przedmiot taki przędzą lnianą, a złe na zawsze ustąpi. W wigilię Nowego Roku dziewczęta puszczają tzw. wasilki, tj. gorejące gałki (skrętki, kulki) włókna, i gdy się takowe w powietrzu złączą, wróżą z tego, że wkrótce z ulubionym u ołtarza staną.

Kanopli (konopie). Konopie sieje każdy niemal gospodarz, lecz z wyjątkiem okolic Święcian i Wilejki, w ilości niewielkiej. Z przędzy konopnej, samej lub na wpół z lnianą zmieszanej, kobiety wyrabiają płótno najczęściej w grubszych gatunkach, z którego robią worki i radna, a po ufarbowaniu szyją z niego andaraki (kiecki), kaftany, fartuchy itd. Z włókna konopnego kręcą wieśniacy użyszczą (linki), postronki i leyczyny. Gospodynie we wszystkich okolicach Litwy z nasienia maku i konopi wyrabiają mleko,

którym stawy postne mają zwyczaj zabielać. Mleko takie do kisielu podaje się koniecznie. Sposób robienia mleka, o którym mowa, jest bardzo prosty, mak bowiem lub konopie zwykle się naprzód moczy w zimnej wodzie lub zalewa gorącą, poczem wierci się je w makotrze (makotra, donica, makaciorka, mialica, wierciacha albo wiercioszka), dolewając po trochu wody. Konopie również sieją i między kapustą, aby na nią nie napadała gąsienica i meszka.

Zabobony. W dniu, w którym się zasiało konopie, przesąd zabrania wbijać kołków w ziemię (Sł.). Po zabronowaniu konopi bronę na podwórko przywlekają, nie odwracając jej zębami do góry (jak to zwykle mają zwyczaj czynić). Bronę w takiej pozycji pozostawiają na noc.

Tablica XI

Wadzianaja v. bałatnia chwoszczka, szczypier v. cybula wadzianaja, sitnik, pleśniak (sitowie, sitowiec v. sitnik) (№ 39). W Wołkowyskiem podczas skwarne go lata pastuszki z sitowia wypletają sobie kapelusze stożkowej formy, które nie tylko że głowę ochraniają od działania promieni słonecznych, ale i chłodzą, zwłaszcza dotąd, dopóki sitowie nie wyschnie zupełnie. W okolicach Siewierza w Krakowskiem nakrycia głowy o takiej samej formie chłopcy po wsiach również wyrabiać potrafią.

Łyko lipowe używa się przez lud miejscowy do wyrobu przetaków, jak niemniej do wypletania łapci (łapci, postoły v. chadaki), które na Litwie są w użyciu powszechnym. Więzowe łyko również jest w tym celu przydatne, zwłaszcza w okolicach Słonima i Prużanny. W ziemi wołkowyskiej i słonimskiej kobiety z wiosek położonych ponad jeziorami i stawami zbierają od wieków puch z pałek wodnych, tudzież z rośliny zwanej kotki v. kraska biała rosnącej obficie na łąkach torfiastych i mokrych. W Studerowszczyźnie (od Dworca, Słonimskie), wiosce położonej ponad stawem, naprzeciw dworu (t.s.n.), niejedna z niewiast po dziś dzień na takiej sypia poduszce.

VII. Olej

Potrawy postne, jak to już, o ile mi się zdaje, wspominałem, po największej części zabielać są mlekiem otrzymanym z nasienia konopi i maku. Chłop bowiem, w razie niemożności wyrabiania w domu, na olej wydawać pieniędzy żałuje. Za wyłączeniem okolic Święcian i Wilejki, gdzie tak lud po wsiach, jako i drobna szlachta z siemienia lnianego i konopnego olej tłoczy i całymi beczkami na sprzedaż do miasteczek pobliskich wywozi, tudzież niektórych miejscowości w Wołkowyskiem (w. Rożki pod Świsłoczą), nie dało mi się słyszeć, aby włościanie gdziekolwiek indziej zajmowali się rzeczonym przemysłem. Wytłaczają olej za pomocą odwiecznych przyrządów; olejarnia takiej konstrukcyi od Święcian np. zowie się kłodą i składa się, jak mi mówiono, z klinów, rynienki i kłody. Z wyciśniętym pozostałym po wyciśnięciu oleju lud od Wilejki i Święcian ma podobno zwyczaj wyrabiania mleka.

VIII. Barwidła

Niedawne to jeszcze czasy, jak na Litwie niewiasty wiejskie barwieniem przędzy zajmowały się same; dziś jednakże, z rozmnożeniem się po małych miasteczkach farbiarzy, którzy za tanie pieniądze stokroć piękniejsze oraz

jaskrawsze kolory przędzy nadawać umięją, domowy zwyczaj barwienia, za pomocą farb przeważnie z roślin otrzymywanych, przechował się li tylko po wsiach, z dala od miast położonych.

Następujących roślin używa lud do barwienia przędzy:

Krokos zabarwia na kolor ciemnożółty.

Tablica XII Macierduszka (macierzanka) (№ 40). Kwiat jej daje różową czy też czerwoną barwę.

Tablica XII Sonczyki v. praleski (wiośniarki v. pierwiosnki) (№ 41). Z kwiatu, mocząc go w wódce, otrzymuje się kolor fioletowy.

Bierzoza (brzoza). Kora brzoza daje farbę żółtą.

Tablica XII Muczennik v. muczennicznik (n.t.s.) (№ 42). Roślina ta, przy pomocy rudy łącznej, barwi przędzę na czarno. Sposób barwienia: po wyrwaniu muczennicznika wraz z korzeniem, ususzeniu i utłuczeniu w stępie na proszek, gotuje się i zalewa nim przędzę lub płótno. Nazajutrz przędza wyjęta z cebra nabiera barwy brązowej, a włożona podczas pogody do rudy stojącej po łąkach, po 24 godzinach robi się zupełnie czarną. Kobiety w Słonimskim (od Dworca) w taki sposób farbują fartuchy swe i spódnice płócienne do codziennego przeznaczone użytku. Muczennicznik rośnie nader obficie na pagórkach wśród lasów sosnowych.

Olcha v. aleszyna. Kora olszowa moczona w kwasie burakowym ma dawać kolor brązowy.

Z łupin cebuli (dymki) otrzymują kolor gliniasty.

W Prużańskim wierzchy kożuchów, za pomocą glinki, oleju, cebuli i żółtek, barwią na kolor czerwony (ceglasty).

Pisanki barwią na kolor żółty czy też brudnozielony, zanurzając je w odwar z korzenia i liści wałoszki (№ 9). Łupina cebuli nadaje jajom kolor ciemnożółty.

Tablica XIII Czabor (cząber) (№ 43). Odwar z cząbr^{*} barwi podobno na zielono.

Tablica I Korzeń rzeszki (№ 3) i pokrzywy zwyczajnej, zw. przez lud krapiwa piekuszczka, nadają tzw. pisankom kolor jasnożółty (kanarkowy).

Wreszcie z patruchy (paprochy sienne) otrzymują przez gotowanie barwę szarą z zielonkowanym odcieniem.

Kukol (kąkol)

W mleku kąkolowym, które wyrabia się z nasienia w taki sam sposób jak np. konopne lub makowe, piorą zwykle kobiety tkaniny wełniane dla utrzymania ich przez długie lata w pierwotnej barwie.

Tablica XIII Sabaczeje mydło (psie mydło) (№ 44). Roślina ta dla swej własności zamydlania wody zastępuje biedniejszym mydło przy praniu bielizny.

Pisałem w Studerowszczyźnie, w miesiącu listopadzie
1883 r.

M. Fedorowski

* W oryginale: cąbru.

Notatki o użytku z niektórych drzew i krzewów u ludu litewskiego z okolic Wołkowyska i Słonima

Sosna, chwoujka v. chwoina. Sosna na Litwie bardzo jest pospolita i zajmuje znaczne przestrzenie, stanowiąc wielkie, nieraz kilkumilowe bory czysto sosnowe lub częściej z innymi gatunkami drzew, przeważnie świerkami, pomieszane. Użytki z sosny u ludu bardzo są rozmaite. Z drzewa sosnowego lud zwykle stawia chaty i budynki gospodarcze; dalej używa go przede wszystkim na opał, z niego również szczepie cienkie blonki v. cioski, które po należytem wysuszeniu używane są do oświetlania chat, gdyż nafta, jak dotąd, chyba w zapoлах, tj. okolicach zupełnie bezleśnych, znalazła jakie takie zastosowanie. Następnie z desek sosnowych robią drzwi, okna, usłoń, tj. ławy i zydle, a z klepek, krom fasek do masła, kaduszki, kadouby v. sudziny (faski do przechowywania zboża), dojnice (skopki), dzieże, stupy (stępy), cebry, rażki (szafliczki) itp., statki i naczynia gospodarcze. Z drzewa sosnowego również wyrabiają ule, z korzeni grubych pasterze robią trąby (truby), których głos donośny wystrasza dzikiego zwierza, a z cienkich, wydzieranych z ziemi wyplatają wasągi u bryczek. Wreszcie trzeba dodać, że igły służą na podściół, a z młodych choinek pastuszki wykręcają dudki v. paświścioły (fujarki, piszczałki), tudzież strelki v. strelby. Z gałązek robią pamięła do wymietania pieców.

Jołka (świerk). Drzewo przede wszystkim przydatne na wyroby łupane, jako to na gonty i dranice, jak niemniej na abieczki do sit i przetaków, wreszcie na deki do skrzypiec, które wtedy są niby najlepsze, gdy mają wierzch z osiny, a spód ze świerkowego drzewa. Z korzeni świerkowych robią rahaczy do soch, z kory zaś wyrabiają karobki (krobki) i trąbki, w których żywicę świerkową do kadzenia i zasmolania beczek i innych naczyń włościanie sprzedają. Korą niekiedy kryją budynki, drzewo w braku innego do stawiania budynków używane bywa. Ze świerku również robią kałatuszki i kukabaki do jarzem. Pawęzy (żerdka, parubień v. rubiel) do przyciskania siana i snopów na wozie najczęściej bywają jodłowe.

Jadławiec, jaławiec przez lud w Wilejskiem zwany padjałowiec. Korzenie jałowcowe służą do wyplatania wasągów u bryczek i koszyków, z łyka zaś lud zamieszkały w okolicach Święcian i Wilejki wyrabia łapcie. Z gałęzi wykręcają użółki v. abaranki, któremi zęby w bronach drewnianych przykręcają zwykle, one również dla swej giętkości wycinane są na kozice (pużalnie, od Wilejki puhaujo). Jałowiec wreszcie w niektórych okolicach służy na opał, do wędzenia mięs ma być najprzydatniejszy; z niego również robią gdzieniedzie płoty zwane częstokołem (czastakoł).

Dub. Drzewo to jest bardzo dobre na rozmaite wyroby: z klepek dębowych lud wyrabia wszelkie naczynia, w dzieży każdej, stosownie do odwiecznego zwyczaju, koniecznie musi się znajdować choć kilka klepek dębowych; z drzewa dębowego robią wieśniacy litewscy osi, ruczki do wozow (kłonice), szpicy do kół (szprychy), zęby do bron, praniki v. pracze (kijanki do prania bielizny), szwourny v. szworny (sworznie), hwazdy, kapyły i wiazy do sań, biczy v. biczuki (bijaki do cepów), laski, buławieszki (maczugi, buławy), zęby do grabi, toukaczy do stępów (tłuczki), szuły, tj. słupy do parkanów

i budynków itd. Oprócz tych użytków z dębu jeszcze wyginają chłopi litewscy obody, duhi (duły) i obręcze, a także wykrcąją atosy. Liście dębowe używają się do kwaszenia ogórków, a przechowane służą w porze zimowej do podkładania bochenków chleba do pieca wsadzanych. O jesieni włościanie osiedli w pobliżu lasów dębowych, jako to nad Niemnem i w okolicach Białowiezskiej puszczy, całymi tygodniami przebywają w dąbrowach, gdzie otrząsają żołędzie, zastępujące im zboże w karmieniu trzody chlewnej, która na żołędziach tuczy się nader prędko, przytem słonina z wieprza ukarmionego w taki sposób ma być krucha i przewyborna w smaku. Dąb w wodzie długie wieki przebywa, dlatego używają go tu najczęściej na pale pod mosty.

Tablica XIV Jasień (№ 46). Z drzewa jesionowego wyginają najtrwalsze obody, tudzież duhi, jak niemniej jest ono użyteczne na wiazy do sań oraz na pałazy (płozy).

Tablica XIV Hrab (№ 47). Drzewo grabowe jest wyborne na kułaki (zęby) w kołach palczastych, z niego również robią: palicy (odkładnie do soch), praniki v. pracze, płozy, stępy (stupy), toukaczy, kłopoty do żaren i grzebienie do czesania lnu (hrebień v. szczeci).

Tablica XIV Bieroza (№ 45). Drzewo brzożowe jest nadzwyczaj użyteczne, a na porządki gospodarcze daje materiał wyśmienity. Lud tutejszy z drewna brzożowego wyrabia: hałobli v. ahłobli (hołoble), hałabinki, ahłabinki v. leżejki, zwany v. zwiona (dzwona do kół), kałodki (piasty), sochi, sachary v. wiły (widły do gnoju), pałazy (płozy do sań), również ciernicy albo ternicy v. mialnicy do tarcia lnu, trajniła (rozwozy), uzawałoki v. kresła do snaści (snaściem nazywa się wóz bez kół), dalej toukaczy (tłuczki), staupcy i hrabliszcza v. hrabilna do grab, następnie łyżki (łożki), apałoniki (warzachwie), kouszy v. czerpaki, czerpaszki albo krużyki (czerpaki do wody) oraz wieraciena (wrzecziona), kałaurotki (kołowrotki), trapaczki, kleszcze do chomont i kałtuje v. cepilna (cepiska). Z czeczotki* lud wyrabia stupki, czaranki v. tronki (trzonki) do noży i różnych narzędzi, lułki tudzież kule v. nasieki (kije) i buławieszki. Z kory zaś wyrabiają kształtne tabakierki różnej wielkości oraz tzw. karobki (króbki). Z gałęzi brzożowych robią wieniki (miotły), używają je również na przewój do płotów, a z młodych brzożek wykrcąją atosy. Szewcy z drzewa brzożowego strugają ćwieczki do butów, a bierostę (łyko) między podszewę kłaść mają zwyczaj. Sok toczony z brzozy o wiośnie daje po przefermentowaniu kwias bierzowy, którego mieszkańcy leśnych okolic Litwy w kadziach wielkich przechowują, a dla lepszego smaku zwykle wrzucają weń jabłka, korę z młodego dębu i skórki (skorynki) chleba. Kwas, o którym mowa, jest bardzo przyjemnym napojem, lud w niektórych miejscowościach zwykł go nawet do kwaśnych zup dolewać. Tu także godzi się nadmienić, że dziewczęta dla szybkiego porostu włosów przemycają w tym celu często głowy odwarem z liści tzw. brzozy płaczącej, kora zaś z młodej brzozy przykładana do ran i wrzodów ma z nich zaognienie wyciągać.

* Czeczotka – rodzaj drewna, najczęściej brzożowego (choć bywa także jesionowe, orzechowe, wiązowe) o charakterystycznym pstrym rysunku słoń. Chętnie wykorzystywana do produkcji sprzętów dekoracyjnych. Układ jasnych i ciemnych plamek wśród splecionych włókien jest wynikiem choroby drzewa.

Asina (№). Z drzewa osinowego użytek wieloliczny; dość tu powiedzieć, że lud robi z niego gonty, wyciosuje deski, dalej wyrabia z niego różne sprzęty, statki i naczynia jako to: necki v. noczwy, szupli (szufle), wiejałki (szufelki do odwiewania zboża), faski v. paski, jorma v. wierma albo iha (jarzma); jak niemniej karyta (koryta, żłoby), ławy, czółna (czalon v. czowien), zasłonki do pieców itd. Z pni osinowych lud tutejszy wypala kadłuby v. kadaubnie, w których zazwyczaj przechowuje zboże. Drzewo to daje się również wyginać na palicy, tj. odkładnice do soch i na abieczki do sit i przetaków; w Wilejskiem w braku innego używają go do wyrobu osi, a w Lidzkim, zwłaszcza w niektórych wsiach w pobliżu Niemna położonych, budynki z niego stawiają. Korą osinową włościanie w różnych chorobach konie swe okurzać zwykli.

Tablica XV Klon (№ 50). Drzewo klonowe ma u ludu z okolic opisywanych tutaj użytek obszerny; dość tu wspomnieć, że robią z niego: płozy do sań, stępy do soli, osady do hebli i siekier (hebli, taparyszcza), dalej wyrabiają łyżki (łożki), cybuchy (cybuki), które niekiedy w piękne desenie bywają wyrzynane, zęby do kół palczastych, czółenka tkackie (czalnyki) itd. Z łyka klonowego w okolicach Wilejki lud wyplata łapcie. Sok z klonu spuszcza na wiosnę ma smak o wiele słodszy i przyjemniejszy od soku brzoźowego i jak ten ostatni bywa przez włościan za napój używany.

Olcha v. alszyna (№). Drzewo olszynowe używa się do wyrobu niecek (necki v. noczwy), odkładnic, misek, talerzy (talerka, głębokie: czaropki), maślic, czyli kierzni (bójka, bójek), garncy, szufel (szupla), czerpaków do wody (kouszy, czerpaki v. czerpaszki), koryt (karyto), łopat (łapata), fasek (pasek) itd.

Lipa (№). Lipa wieloliczne daje z siebie użytki. Łyko lipowe służy do wyplatania łapci i przetaków (reszot), w okolicach zaś Święcian i Wilejki lud z niego wyrabia rogózki (rahoże). Z łubu wyrabiane bywają pudła, tudzież służy on w tych stronach do wybijania sań, wozów i bryczek. Z drzewa lipowego włościanie najczęściej wyrabiają niecułki, przytem wyginają go do przetaków na tzw. abieczki. W Białowieży (pod Świsłoczą), od Hrycek aż pod Rudnię, daje się widzieć czysty las lipowy, w Wilejskiem i Święciańskiem lipa po lasach i ogrodach rośnie obficie, w innych stronach Litwy drzewo to dość jest rzadkie.

Tablica XIV Harieszyna (orzeszyna v. leszczyna) (№ 48). Drewno służy na obręcz i laski (szczeble) do drabin, przytem robią z niego widły (wiłki) i hrabliszcza, a także wyginają pałaki (kabluki) do koszyków, rezgiń, siatek i do tym podobnych przedmiotów. Z cienko szczepanych gałązek leszczynowych w okolicach Wilejki wyplatają koszyki i tzw. siewałki v. łubki, łubeńki, sieweńki.

Topol. Pączki topolowe po roztarciu zwykle przykładane bywają do rozjątrzonych ran i wrzodów.

Łaza (№). W okolicach Święcian i Wilejki z drzewa łożowego lud wygina duły (duhi), które słyną ze swojej lekkości. Z kory łożowej wyrabiają łapcie.

Tablica XV Rakita (№№ 49, 53). Wierbałoz, czyrwonołoz v. rakita (№ 51). Łaza (№ 52).
Krzewiny powyższe służą na przewój do płotów, tudzież do wyplatania półkoszków (kielnia v. pałukoszâk), buczy, nasilek v. noszy, koszyków itd.
Jabłyna. Z drewna jabłoni wieśniacy litewscy wyrabiają łyżki, heble, kije, cybuszki i czółenka tkackie.
Hrusza. Łyżki i kije.
Kalina. Cewki i bierda.
Bryzgulina (№ 38). Bierda.

Rośliny użyteczne.

W zeszycie II będą umieszczone następujące rośliny:

Saladucha v. smaktucha.

Marjanko.

Durnice v. bałabony.

Zieziulinaja sałata.

Kukol.

Manna.

Czubatyje gaździki.

Lada.

Krapiwa piekuszczka.

Piniewieja.

Widuk.

Botwa.

Dzięgiel.

Kraska bałotna v. puch bałotny.

Krokos.

Buriołczyki.

Nicpotem.

Strops.

Płaszczucha v. płaska trawa i wiele innych.

Aneks 2

Zdjęcia kart zielnikowych zamieszczonych w *Roślinach użytecznych...*

W podpisach podano w kolejności: nazwę ludową z *Roślin użytecznych...* (przypadku gdy M. Fedorowski dla danego gatunku podał kilka nazw, wybrano tylko jedną), współczesną nazwę polską oraz nazwę naukową.

Tablica I

- 1) paprocień – orlica pospolita *Pteridium aquilinum* (L.) Kuhn
- 2) obaracień – rdest wężownik *Polygonum bistorta* L.
- 3) rzeszka – pokrzywa żegawka *Urtica urens* L.

Tablica II

- 4) śnitka – podagrycznik pospolity *Aegopodium podagraria* L.
5) padśnitnik – jaskier rozłogowy *Ranunculus repens* L.
6) babka – babka zwyczajna *Plantago major* L.

Tablica III

- 7) bierzka – powój polny *Convolvulus arvensis* L.
8) podbierzka – rdestówka powojowata *Fallopia convolvulus* (L.) A. Löve
9) wałozka – chaber bławatek *Centaurea cyanus* L.

Tablica IV

10) asot – ostrożeń polny *Cirsium arvense* (L.) Scop.

11) padasocik – farbownik polny *Anchusa arvensis* (L.) Bieb.

12) laskouka – lepnica rozdęta *Silene vulgaris* (Moench) Garcke

Tablica V

- 13) makryca biała – przetacznik perski *Veronica cfr. persica* Poir.
14) lebieda – komosa biała *Chenopodium album* L.
15) świeropa – rzodkiew świrzepa *Raphanus raphanistrum* L.

Tablica VI

16) szczawiej – szczaw zwyczajny *Rumex acetosa* L.

17) zazulin szczawiej – szczawik zajęczy *Oxalis acetosella* L.

18) harabiniec – szczaw rozpierzchły *Rumex thyrsiflorus* Fing.

19) borszcz – barszcz zwyczajny *Heracleum sphondylium* L. s.l.

Tablica VII

20) karpacz – szczaw kędzierzawy *Rumex crispus* L.

21) hurecznik – ogórecznik lekarski *Borago officinalis* L.

Tablica VIII

- 22) nastulka – nasturcja większa *Tropaeolum majus* L.
23) trzmielina pospolita *Euonymus europaeus* L. omyłkowo zamiast czeremchy *Prunus padus* L.
24) ażyny – jeżyna *Rubus* L.
26) sunicy – poziomka pospolita *Fragaria vesca* L.
27) czarnicy – borówka czarna *Vaccinium myrtillus* L.

Tablica IX

25) brusznicy – borówka brusznica *Vaccinium vitis-idaea* L.

28) kościanicy – malina kamionka *Rubus saxatilis* L.

29) nahatki – nagietek lekarski *Calendula officinalis* L.

30) ślazu – ślazu zygmarek *Malva alcea* L.

Tablica X

- 31) pierestup – przestęp biały *Bryonia alba* L.
- 32) bohawyje kresielka – czyścica storzyszek *Clinopodium vulgare* L.
- 33) dziewiesił – oman wielki *Inula helenium* L.
- 34) barkun – nostrzyk biały *Melilotus alba* Med.
- 35) lileja – lilia *Lilium* L.
- 36) redzieczka – floks wiechowaty *Phlox paniculata* L.

Tablica XI

37) jaźmin – jaśminowiec wonny *Philadelphus coronarius* L.

38) bryzgulina – trzmielina brodawkowata *Euonymus verrucosus* Scop.

39) sitnik – sit rozpierschły *Juncus effusus* L.

Tablica XII

40) macierduszka – lebiodka pospolita *Origanum vulgare* L.

41) sonczyk – przylaszczka pospolita *Hepatica nobilis* Schreber

42) muczennicznik – mącznica lekarska *Arctostaphylos uva-ursi* (L.) Sprengel

Tablica XIII

43) czabor – macierzanka zwyczajna *Thymus pulegioides* L.

44) sabaczeje mydło – bniec biały *Silene latifolia* Poiret subsp. *alba* (Mill.) Greuter et Burdet

Tablica XIV

45) bieroza – brzoza brodawkowata *Betula pendula* Roth

46) jaseń – jesion wyniosły *Fraxinus excelsior* L.

47) hrab – grab zwyczajny *Carpinus betulus* L.

48) harieszyna – leszczyna pospolita *Corylus avellana* L.

Tablica XV

- 49) rakita – wierzba purpurowa *Salix purpurea* L.
50) klon – klon zwyczajny *Acer platanoides* L.
51) wierbałoz – wierzba pięciopęcikowa *Salix pentandra* L.
52) łąza – wierzba szara *Salix cinerea* L.
53) rakita – wierzba uszata *Salix aurita* L.

Aneks 3

Indeks nazw roślin wymienionych w *Roślinach użytecznych...*

Numery pogrubioną czcionką oznaczają strony, na których znajdują się tablice ze zdjęciami okazów zielnikowych.

- agrest (jagrest) 83
ahurecznik zob. hurecznik
aleszyna zob. olcha
alszyna zob. olcha
anyż 85
arbuz (kawon) 83
arbuz zob. bania
arbuz zob. dynia
asina 90
asot (oset) 71, 82, **95**
awies zob. owies
awios zob. owies
ażyny (czornyje maliny, ożyny) 72, 83, **99**
babka 69, 72, 81, **93**
balsaminki zob. jabłonie balsaminki
bałabony zob. durnice
bania (arbuz) 83
barkun (berkun) 72, 84, **101**
barszcz zob. borszcz
barwinek 84
berberys 83
berkun zob. barkun
bieroza (brzoza) 71, 87, 89, **105**
– płacząca 89
bierzka (brzózka) 69, 71, 81, **94**
bławatki zob. wałoszka
bob zob. bób
boćwina 80, 82
bohawyje kresielka 71, 84, **101**
borszcz (barszcz) 72, 81, 82, **97**
botwa 82, 91
boździerawje zob. boże drzewko
boże drzewko (boździerawje) 70, 84
bób (bob) 69, 77, 80
bór (wasilki) 84
brukiew (bruszką) 80
bruszką zob. brukiew
brusznicy 72, 83, **100**
bryzgulina, bryzguliny 71, 85, 91, **102**
brzoza zob. bieroza
brzózka zob. bierzka
bulby zob. ziemniaki
buraki 80
– ćwikłowyje 80
– prostyje 80
burczek zob. groch szary
buriolczyki 91
cebula (cybula) 79, 80, 82, 87
– dymka 87
– wadzianaja zob. sitnik
cebulki zob. ziemniaki cebulki
chfuntouki zob. ziemniaki chfuntouki
chmiel 84
choinka 88
chren zob. chrzan
chrzan (chren) 80
chwoina zob. sosna
chwoszczka bałatnia, wadzianaja zob. sitnik
chwoujka zob. sosna
ciereszni zob. trześnie
cybula zob. cebula
cyhanki zob. jabłonie cyhanki
cyhany zob. ziemniaki cyhany
czabor (cząber) 72, 87, **104**
czarnicy (czarne jagody, czernice, czornyje jahody) 72, 83, **99**
czarnośliuki zob. śliwy czarnośliwki
czarnośliwki zob. śliwy czarnośliwki
czasnyk zob. czosnek
cząber zob. czabor
czerecha (czerepszyna, czeromcha) 71, 83, 99
czerepszyna zob. czerecha
czernice zob. czarnicy
czernuszka 84, 85
czerecha zob. czerecha
czosnek (czasnyk) 80
czyrwonołoz zob. wierbałoz
czyrwonooczki zob. ziemniaki czyrwonooczki
dawidki zob. grusze dawidki
dawki zob. grusze dawidki
dąb (dub) 88, 89
demastynki zob. śliwy demastynki
dryśliuki zob. śliwy demastynki
dub zob. dąb
dule zob. grusze dule
durnice (bałabony, durnicy, pijanica, włochy) 83, 91
durnicy zob. durnice
dymka zob. cebula dymka
dynia (arbuz, h'arbuz) 83
dziewiesił (dziewięćsilnik, dziewięćsił) 72, 84, **101**
dziewięćsilnik zob. dziewiesił
dziewięćsił zob. dziewiesił
dzięgiel 84, 91
emskie zob. ziemniaki emskie
fasola (pasola, szalbabon) 85
– piechota 85

len (lon) 85
 leszczyna zob. harieszyna
 lewenda zob. lawenda
 lileja (lilija) 72, 84, **101**
 lilija zob. lileja
 lipa 90
 lon zob. len
 lubaszki zob. śliwy lubaszki
 lubczyk (lubczyki, zaharduszki) 84
 łąza 72, 90, 91, **106**
 machrate zob. ziemniaki machrate
 macierduszka (macierzanka) 72, 87, **103**
 macierzanka zob. macierduszka
 majeranek (marjanko) 84
 mak 84, 85, 86
 – samosiej (widuk) 84, 91
 makryca biała (mokrzyca biała) 72, 82, **96**
 malinouki zob. jabłonie malinouki
 maliny 83
 – czornyje zob. ażyny
 małwy 84
 małgorzatki zob. grusze małgorzatki
 manna 79, 80, 91
 marchew (morkwa) 80
 marjanko zob. majeranek
 mączatki zob. grusze mączatki
 miata zob. mięta
 miedowaczki – zob. grusze miodówki
 mięta (miata) 84
 – pieprzowa (pietrowa) 84
 – zwyczajna (prosta, puchowa) 84
 miodówki zob. grusze miodówki
 mokrzyca biała zob. makryca biała
 morkwa zob. marchew
 mougaretki zob. grusze małgorzatki
 muczanicy zob. grusze mączatki
 muczennicznik (muczennik) 71, 87, **103**
 muczennik zob. muczennicznik
 nahatki (nogietki) 71, 84, **100**
 narcyzy 84
 nastulka, nastulki (nasturcyja, nasturcyje) 72, 82, 84, **99**
 nasturcyja, nasturcyje zob. nastulka
 nicpotem 91
 nogietki zob. nahatki
 obaracień (ober, oberek, oborocień) 72, 79, 82, **92**
 ober zob. obaracień
 oberek zob. obaracień
 oborocień zob. obaracień
 ognicha zob. świerpa
 ogórecznik zob. hurecznik
 ogórki (hórki) 83, 89
 olcha (aleszyna, alszyna) 87, 90
 oporty zob. jabłonie oporty
 orkisz (płaskun, workisz) 70, 78
 orzeszyna zob. harieszyna
 oset zob. asot
 ousianki zob. grusze owsianki
 owies (awies, awios, h'awios) 70, 79
 – czorny 79
 – kazak 70, 79
 – saski 79
 owsianki zob. grusze owsianki
 ożyny zob. ażyny
 padasocik (podosocik) 71, 82, **95**
 padjałowiec zob. jałowiec
 padśnitnik (podśnitnik) 72, 81, **93**
 pałki wodne 86
 paparatnik zob. paporocień
 paporocień (papatratnik, paproć) 67, 72, 77, **92**
 paproć zob. paporocień
 parieczki zob. porieczki
 pasola zob. fasola
 pasternak (pierścieniak) 80
 paziomki zob. sunicy
 pierestup (przestęp, przestępnik) 71, 84, **101**
 pierścieniak zob. pasternak
 pierwiosniki zob. sonczyki
 pietruszka 80
 pijanica zob. durnice
 piniewieja zob. piwonija
 piwonija (piniewieja) 84, 91
 pleśniak zob. sitnik
 płaska trawa (płaszczucha) 91
 płaskun zob. orkisz
 płaszczucha zob. płaska trawa
 podbierzka 72, 82, **94**
 podosocik zob. padasocik
 podśnitnik zob. padśnitnik
 pokrzywa zob. krapiewa
 pory 80
 porieczki (parieczki) 83
 – czarne (smrodziny) 83
 poziomki zob. sunicy
 praleski zob. sonczyki
 proso 78, 80
 przestęp zob. pierestup
 przestępnik zob. pierestup
 psie mydło zob. sabaczeje mydło
 pszanica zob. pszenica
 pszanicznica zob. pszenica
 pszenica (pszanica, pszanicznica) 76
 puch bałotny (kraska bałotna) 91
 rahuli zob. ziemniaki rahuli
 rakita [wierzba pięciopęcikowa – przyp. aut. oprac.] zob. wierbałow
 rakita [wierzba purpurowa oraz wierzba uszata – przyp. aut. oprac.] 72, 91, **106**
 ramunko zob. rumianek
 redzieczka 72, 84, **101**

redżkouka zob. świerępa
 repa zob. rzępa
 roża zob. róža
 róža (roža) 84
 rumianek (ramunko) 84
 ruta, rutka 83, 84
 rychlatki zob. grusze rychlatki
 rzępa (repa) 80, 81
 rzeszka (rzyczkaja krapiwą) 72, 81, 87, **92**
 rzodkiew 80
 rzyczkaja krapiwą zob. rzeszka
 sabaczeje mydło (psie mydło) 72, 87, **104**
 saczawica zob. soczewica
 saczeuka zob. soczewica
 saładucha zob. słoducha
 sałata kukawki (zieziulina sałata, zieziulinaja sałata) 82, 91
 sałata zieziulina, zieziulinaja zob. sałata kukawki
 sałata zwykła 82
 selery 80
 sinie zob. ziemniaki sinie
 sitnik (bałatnia chwoszczka, cybula wadzianaja, pleśniak, sitowie, sitowiec, szczypier wadzianyj, wadzianaja chwoszczka) 72, 86, **102**
 sitowie zob. sitnik
 sitowiec zob. sitnik
 skaraśpiejki zob. grusze rychlatki
 skoczek (skoczki) 84
 słoducha (saładucha, smaktucha, sołoducha) 81, 91
 słonecznik 84
 smaktucha zob. słoducha
 smolanki zob. grusze smolanki
 smrodziny zob. porzeczeki czarne
 soczewica (saczawica, saczeuka, soczewka) 78
 – rahata 78
 soczewka zob. soczewica
 sołoducha (roślina) zob. słoducha
 sonczyki (pierziosniki, praleski, wiośnianki) 72, 87, **103**
 sosna (chwoina, chwoujka) 88
 spasouki zob. grusze spasówki
 spasówki zob. grusze spasówki
 stokrotki 84
 strops 91
 sunicy (paziomki, poziomki) 72, 83, **99**
 sypczatki zob. grusze sypczatki
 szalbabon zob. fasola
 szałwieja zob. szałwija
 szałwija (szałwieja) 84
 szczaw zob. szczawiej
 – kukawki zob. zazulin szczawiej
 – polny zob. harabiniec
 szczawiej (szczaw) 72, 82, **97**
 szczypier wadzianyj zob. sitnik
 szczypior zob. trybulka
 szparagi 80
 śláz 72, 84, **100**
 śliwy 82
 – czarnośliwki (czarnośliuki) 82, 83
 – demastynki (dryśliuki) 82
 – lubaszki 82
 – węgierki 82
 – wodzianki (wadzianki) 82, 83
 śnitka 71, 81, 82, **93**
 świerępa (ognicha, redżkouka, świerzop, świerępa) 72, 82, **96**
 świerk (jołka) 88
 świerzop zob. świerępa
 świerępa zob. świerępa
 tatarka zob. gryka tatarka
 topol 90
 trybulka (szczypior) 80
 trześnie (ciereszni) 83
 wadzianki zob. śliwy wodzianki
 wałoszka (bławatki, wołoszka) 71, 82, 87, **94**
 wasilki zob. bór
 węgierki zob. śliwy węgierki
 widuk zob. mak samosiej
 wierbałoz (czyrwonołoz, rakita) 72, 91, **106**
 wiośnianki zob. sonczyki
 wiszni, wisznie zob. wiśnie
 wiśnie (wiszni, wisznie) 82, 83
 włochoy zob. durnice
 wodzianki zob. śliwy wodzianki
 wołoszka zob. wałoszka
 workisz zob. orkisz
 zaharduszki zob. lubczyk
 zazulin szczawiej (szczaw kukawki) 72, 82 **97**
 ziemloki zob. ziemniaki
 ziemniaki (bulby, kartofli, kartopli, kunady, kurdupli, ziemloki) 70, 71, 80
 – białe 70, 80
 – chfuntouki (olbrzymie) 80
 – cyhany 80
 – czerwone 70, 80
 – czyrwone (cebulki) 80
 – czyrwonooczki (białe z czerwonymi oczkami) 80
 – hemka (emskie) 80
 – kałasouki (podłużne) 80
 – machrate (drobne) 80
 – rahuli (podłużne) 80
 – sinie 70, 80
 zimouki zob. jabłonie zimouki
 żurauliny zob. żurawiny
 żurawiny (żurauliny) 83
 żyto 69, 76, 77, 78, 79
 – jare (jarka, jaryca) 78, 79

Aneks 4

Indeks terminów etnograficznych wymienionych w *Roślinach użytecznych...*

- abarancki zob. uzołki
abieczki 88, 90
ahłabinki zob. leżejki
ahłobli zob. hołoble
andaraki zob. kiecki
apałoniki zob. warząchwie
arżanica zob. słoma żytnia
atosy 89
atrepiny 85
bałwany (bałbanou) 77
barszcz (zupa burakowa) 77, 80, 81
barwidła 86
beczki 86, 88
berda 85
biczuki zob. bijaki do cepów
biczy zob. bijaki do cepów
bielizna 85, 87, 88
bierda 91
bierosta zob. tyko brzożowe
bijaki do cepów (biczuki, biczy) 88
błonki zob. cioski
borszcz [zupa – przyp. aut. oprac.] 81
Boże Narodzenie 70, 81
Bóg 77
bójek, bójka zob. maślice
brona (brony) 76, 86, 88
bryczki 88, 90
bucze 91
budynki gospodarcze 88
buławieszki zob. maczugi
buławy zob. maczugi
ceber (cebry) 87, 88
cepilna zob. cepiska
cepiska (cepilna, kałtuje) 89
cewki 91
chadaki zob. łapcie
chata (chaty) 78, 82, 83, 84, 88
chleb 76, 77, 78, 89
– puchowy 76
– razowy 81
chłodnik 80
chłop (chłopi) 86
– litewski 85, 89
chłopcy 86
chomonta 69, 89
choroby 83, 90
ciasto 77
– żytnie 77
ciernicy zob. mialnicy
cioski (błonki) 88
cybuchy (cybuki) 90
cybuki zob. cybuchy
cybuszki 91
czałnyki zob. czółenka tkackie
czałon zob. czółno
czaranki zob. trzonki
czaropki zob. talerze głębokie
czary 85
czas godowy 81
czastakoł zob. częstokół
czeczotka 89
czerpaki do wody (czerpaszki, kouszy, krużyki) 89, 90
czerpaszki zob. czerpaki do wody
częstokół (czastakoł) 88
czowien zob. czółno
czółenka tkackie (czałnyki) 90, 91
czółna (czałon, czowien) 90
ćwieczki do butów 89
deki do skrzypiec 88
dobytek 83
dojnice (skopki) 88
donica zob. makotra
drabiny 90
dranice 88
duchy 76
dudki zob. fujarki
duhi zob. duły
duły (duhi) 89, 90
dworki litewskie 79
dwór (dwory) 76, 78, 80, 86
działki 83
dzieci 77, 85
dziewczęta 85, 89
dziewice 84
dziewki 83
dzieża (dzieże) 77, 88
dzwona do kół (zwany, żwiona) 89
farbiarz 86
farby [z roślin – przyp. aut. oprac.] 87
fartuchy 80, 85, 87
faski (paski) 88, 90
– do masła 88
– do zboża zob. kaduszki
frukty 83
fujarki (dudki, paświścioły, piszczałki) 88
gadka żartobliwa 77
gałki (kulki, skrętki) włókna 85
garnce 90
garnek 77, 80
glina 76
glinka 87
głód 79
gonty 88, 90

gospodarz (gospodarze) 79, 84, 85
 gospodyni (gospodynie) 77, 80, 81, 83, 84, 85
 grabie 88, 89
 grochówka 80
 grunta czarnoziemne 76
 – czarnoziemno-mułowate 76
 – jałowe (prostopola, pustopola) 78
 – mułowato-gliniaste 76
 – żyzne 76
 grzebień do czesania lnu (hrebień, szczeci) 89
 grzech 78
 grzędy 81
 hałabinki zob. leżejki
 hałobli zob. hołoble
 heble 90, 91
 hebli zob. osady do hebli
 hodowla 76
 – warzyw 81
 – ziemniaków 80
 hołoble (ahłobli, hołobli) 89
 hrabilna (hrabliszcza) 89, 90
 hrabliszcza zob. hrabilna
 hrebień zob. grzebień do czesania lnu
 hwazdy 88
 iha zob. jarzma
 jacznicza zob. sałoma jaczmienna
 jarzma (iha, jorma, wierma) 88, 90
 jarzyna (jarzyny) 76, 80
 jorma zob. jarzma
 kabłuki zob. pałaki do koszyków
 kadłuby (kadłubnie) 90
 kadouby zob. kaduszki
 kaduszki (faski do przechowywania zboża,
 kadouby, sudziny) 88
 kadzie 89
 kaftany 85
 kałatuszki 88
 kałaurutki zob. kołowrotki
 kałodki zob. piasty
 kałtuje zob. cepiska
 kamora 78
 kapelusze 86
 kapyły 88
 karobki zob. króbkki
 karyta zob. koryta
 kasza manniana 80
 – owsiana 79
 kiecki (andaraki) 85
 kielnia zob. półkoszki
 kiełbasy 84
 kiermasz 85
 kierznie zob. maślice
 kijanki do prania bielizny zob. praniki
 kije (kule, nasieki) 89, 91
 kisiel 80, 86
 – z owsianej mąki 79, zob. też żur z owsianej
 mąki
 kiśla wara zob. zupa kwaśna
 kiślucha 69, 77
 kleszcze do chomont 89
 kliny 86
 kluczyki 78
 kłoda zob. olejarnia
 kłonice (ruczki do wozów) 88
 kłopoty do żaren 89
 kobieta (kobiety) 82, 85, 86, 87
 – litewska 85
 koladnij popioł 81
 koła palczaste 89, 90
 kołowrotki (kałaurutki) 89
 komunikaty [opłatki – przyp. aut. oprac.] 76
 konie 90
 kora brzoza 87, 89
 – łozowa 90
 – olszowa 87
 – osinowa 90
 – świerkowa – przyp. aut. oprac. 88
 – z młodego dębu 89
 – z młodej brzozy 89
 korowaj 84
 koryta (karyta, żłoby) 90
 koszyki 88, 90, 91
 kouszy zob. czerpaki do wody
 kozice (puhaujo, pużalnie) 88
 kożuchy 87
 kresła do sności (uzawałoki) 89
 krobki zob. króbkki
 króbkki (karobki, krobki) 88, 89
 krupki owsiane zob. owsianka
 krupy dranyje (krupy jacznyje mielone w
 żarnach, krupy prostyje) 79
 – jacznyje 79
 – – mielone w żarnach zob. krupy dranyje
 – – otłukane w stępach (kucia) 79
 – jęczmienne 78
 – ousianyje zob. owsianka
 – perłowe (perłowyje) 79
 – prostyje zob. krupy dranyje
 – z orkisz 78
 – z ziarna kakaruzy 80
 – z nasion oborotnia 79
 krużyki zob. czerpaki do wody
 kucia zob. krupy jacznyje otłukane w stępach
 kukabaki 88
 kule zob. kije
 kulki zob. gałki
 kułaki zob. zęby w kołach palczastych
 kupcy 85
 kury 81
 kużel 85

kwas 77
 – bierzowy 89
 – burakowy 87
 – dzieżny 82
 – kapuściany 85
 laski zob. szczeble do drabin
 leyczyny 85
 leżejki (ahłabinki, hałabinki) 89
 linki (użyszczka) 85
 lnisko 85
 lud 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 89
 – litewski 76, 78
 – miejscowy 77, 79, 86
 – tutejszy 90
 lulki 89
 łapata zob. łopata
 łapci zob. łapcie
 łapcie (chadaki, łapci, postofy) 86, 88, 90
 ławy 88, 90
 łokieć [jednostka miary – przyp. aut. oprac.] 77, 85
 łopata (łapata) 90
 łożki zob. łyżki
 łub 90
 łubeńki zob. siewalki
 łubki zob. siewalki
 ług 85
 łyko brzozowe (bierosta) 89
 – klonowe 90
 – lipowe 86, 90
 – więzowe 86
 – z jadławca 88
 łyżki (łożki) 89, 90, 91
 maczugi (buławieszki, buławy) 88, 89
 makaciorka zob. makotra
 makotra (donica, makaciorka, mialica, wierciacha, wercioszka) 86
 maślice (bójek, bójka, kierznie) 90
 matki 85
 mąka 79
 – jęczmienna 77
 – owsiana 79
 – przywarkowa (prywarok) 78
 – pszenna 76
 – z nasion oborotnia 79
 – żytnia (muka arżanaja, muka rżana, muka żytnia) 76, 77
 – – razowa 76
 mekina żytnia zob. plewa żytnia
 mialica zob. makotra
 mialnicy (ciernicy, ternicy) 89
 miechawoje 85
 miekina jaczna 79
 – żytnia zob. plewa żytnia
 mieszczenie 81
 mieszcanki 77
 mięsiwa 88
 mięso 80
 miłta zob. tałakno
 miotły (wieniki) 89
 miód 77
 miski 90
 mleko 80, 85, 86
 – kąkolowe (z nasienia kąkolu) 87
 – konopne (z nasienia konopi) 79, 85, 86, 87
 – makowe (z nasienia maku) 79, 85, 86, 87
 – z wytłoczn po wyciśnięciu oleju 86
 muka arżanaja zob. mąka żytnia
 – rżana zob. mąka żytnia
 – żytnia zob. mąka żytnia
 mydło 87
 nacina z brukwi 80
 – z rzepy 80
 naczynia gospodarcze 88
 nafta 88
 nakrycia głowy 86
 nalewki 83
 namłot 78
 Narodzenie Najświętszej Maryi Panny 70, 83
 narzecze miejscowe 81, 83
 – tutejsze 82
 narzędzia 76, 89
 nasieki zob. kije
 nasienie kapusty 81
 – kąkolowe 87
 – konopne 85
 – lniane 85
 – maku 85
 – prosa (pszono) 78
 – rzepy 81
 nasiłki zob. nosze
 necki zob. niecki
 niebo 77
 niecki (necki, noczwy) 80, 90
 niecułki 90
 niedomaganie 83
 niemoc 83
 niemowlęta 85
 nieurodzaj 77
 niewiasty 86
 noczwy zob. niecki
 nosze (nasiłki) 91
 Nowy Rok 85
 nów 78
 obody 89
 obręcze 89, 90
 ocet 82
 odkładnice 76, 90
 odkładnie do soch (palicy) 89, 90
 odpust 85

odwar pasternakowy, z pasternaku 79, 80
 – z cząbr 87
 – z korzenia i liści wałoszki 87
 – z liści tzw. brzozy płaczącej 89
 – z mięty zwyczajnej 84
 ogród (ogrody) 80, 81, 90
 – chłopskie 80
 – pańskie 80, 85
 ogródek 80, 83, 84
 olej 86, 87
 – lniany 79
 olejarnia (kłoda) 86
 ołtarz (ołtarze) 85
 opał 88
 osady do hebli (hebli) 90
 osady do siekier (taparyszcza) 90
 osi 88, 90
 oświetlanie chat 69, 88
 ousianka zob. owsianka
 owsianka (krupy ousianyje, krupki owsiane, ousianka) 79
 ozimina 76, 78
 pacześnina 85
 palicy zob. odkładnie do soch
 pałazy zob. płozy
 pałaki do koszyków (kabłuki) 90
 pałukoszâk zob. półkoszki
 pamięła 88
 pancak zob. pencak
 pansak zob. pencak
 paprochy sienne zob. patruchy
 parubień zob. pawęzy
 paski zob. faski
 pasma zob. włókno
 pastuszki 86
 paświścioły zob. fujarki
 patruchy (paprochy sienne) 87
 pawęzy (parubień, rubiel, żerdka) 88
 pączki topolowe 90
 pencak (pancak, pansak) 79
 piaski lotne 76
 piasty (kałodki) 89
 pieczywo obrzędowe 76
 pieśni 78
 pieśń żniwna 78
 pisanki 87
 piszczalki zob. fujarki
 placki 79
 plecionki 85
 plewa gryczanna 77
 – jęczmienna 77
 – żytnia (mekina żytnia, miekina żytnia) 76
 plon 77, 78, 80
 płozy (pałazy) 76, 89, 90
 płótno (plótina) 85, 87
 – wyrabiane w domu 85
 podściół 88
 poduszka 86
 podwianie 85
 pojesna zob. włókno
 pole 78, 80, 82
 – pozostawione ugorem (pole hulaje, poparuje, poparem leży) 76
 post 77
 postoly zob. łapcie
 postronki 85
 poświęcenie 83
 potrawy postne 86
 półkoszki (kielnia, pałukoszâk) 91
 pracze zob. praniki
 praniki (kijanki do prania bielizny, pracze) 88, 89
 praśniaki 79
 prażucha 79
 presna wara zob. zupa praśna
 prosa nasienie (pszono) 78
 prostopola zob. grunta jałowe
 prywarok zob. mąka przywarkowa
 przednowek 79
 przeorywka (trajanina) 76
 przesąd (przesady) 77, 78, 79, 86
 przetaki (reszota) 86, 88, 90
 przewój do płotów 89, 91
 przedza 86, 87
 – konopna 85
 – lniana 85
 przysmak 77
 pszena 78
 pszenianka zob. słoma pszena
 pszenicznisko zob. ścierń pszena
 pszonisko zob. ścierń pszena
 pszono zob. nasienie prosa
 puch 85
 – z pałek wodnych 86
 pud [jednostka miary – przyp. aut. oprac.] 83
 pudła 90
 puhaujo zob. kozice
 pustopola zob. grunta jałowe
 pużalnie zob. kozice
 radna 85
 rahaczy 88
 rahoże zob. rogózki
 rażki zob. szafliczki
 reszota zob. przetaki
 rezginie 90
 rodzice 83
 rogózki (rahoże) 90
 rosowanie 77
 rośliny lecznicze 83
 rozczyna 79
 rozwory (trajniła) 89

rubiel zob. pawęzy
 ruczki do wozów zob. kłonicie
 ruda łączna 87
 rusawki 77
 rynienka 86
 rżanica zob. słoma żytnia
 rżysko zob. ścierń żytnia
 rżyszczce zob. ścierń żytnia
 sachary zob. widły do gnoju
 sadki 82
 saładucha 77
 sałoma jaczmienna (sołoma jaczna, jacznicza) 79
 – jaczna zob. sałoma jaczmienna
 – żytnia zob. słoma żytnia
 – żytnia zob. słoma żytnia
 sanie 88, 89, 90
 siatki 90
 siejba 78
 siekiery 90
 siemię lniane 86
 siermięga samodziałowa 85
 siewałki (łubeńki, łubki, sieweńki) 90
 sieweńki zob. siewałki
 siły nieczyste 77, 85
 sioła 77
 sito (sita) 79, 88, 90
 sita włosiane 79, 80
 skopki zob. dojnice
 skorynki zob. skórki
 skórki (skorynki) 89
 skrętki zob. gałki
 słoma
 – pszenna (pszenianka) 76
 – żytnia (arżanica, rżanica, sałoma żytnia, sałoma żytnia) 76
 słonina 80, 89
 sól 77
 słupy do parkanów (szuły) 88
 snaść zob. wóz bez kół
 socha (sochy) 76, 88
 sochi 89
 sok brzozowy (toczony z brzozy) 89, 90
 – z klonu 90
 sołoducha zob. saładucha
 sól 82
 spódnice płócienne 87
 statki 88, 90
 staupcy 89
 stępy (stupy) 77, 87, 88, 89
 – drewniane 80
 – do soli 90
 strawa prażna 81
 strawy postne 85–86
 strelby (strelki) 88
 strelki zob. strelby
 stupki 89
 stupy zob. stępy
 Stworca 77
 sudziny zob. kaduszki
 sworznie (szworny, szwourny) 88
 szafliczki (rażki) 88
 szczaw [zupa – przyp. aut. oprac.] 77
 szczeble do drabin (laski) 88, 90
 szczeci zob. grzebienie do czesania lnu
 szewcy 89
 szlachta 77, 83
 – chodackowa (okoliczna) 81
 – drobna 81, 86
 – zagonowa (okoliczna) 79, 81
 szpicy do kół zob. szprychy
 szprychy (szpicy do kół) 88
 szufelki do odwiewania zboża (wiejałki) 90
 szufle (szupli) 90
 szuły zob. słupy do parkanów
 szupli zob. szufle
 szworny zob. sworznie
 szwourny zob. sworznie
 ścierń pszenna (pszenicznisko, pszonisko) 76
 – żytnia (rżysko, rżyszczce) 76
 śliwowica 83
 śmietana 82
 Środa Popielcowa 79
 święto 83
 Święty Norbert 79
 tabakierki 89
 talerka zob. talerz
 talerz (talerka) 90
 talerze głębokie (czaropki) 90
 tałakno (miłta) 79
 taparyszcza zob. osady do siekier
 targi 77, 80, 85
 ternicy zob. mialnicy
 tkaniny wełniane 84, 87
 tłuczki (toukaczy do stępów) 88, 89
 toukaczy do stępów zob. tłuczki
 trajanina zob. przeorywka
 trajniła zob. rozwory
 trapaczki 89
 trąbki 88
 trąby (truby) 88
 tronki zob. trzonki
 truby zob. trąby
 Trzech Króli 70, 81
 trzoda chlewna 89
 trzonki (czaranki, tronki) 89
 ule z drzewa sosnowego 88
 uprawa lnu 85
 – pszenicy 76
 – warzyw 81
 – warzywników 81

urodzaj 78
 urok 85
 usłoń 88
 uzawałoki zob. kresła do sności
 użółki (abaranki) 88, 88
 užyszczu zob. linki
 warząchwie (apałoniki) 89
 warzywa (warzywo) 80, 81
 warzywniki 81
 wasągi 88
 wasilki (gorejące gałki/skrętki/kulki włókna) 85
 wianki 83
 – weselne 84
 wiazy 88, 89
 wiciny 85
 widły (wilki) 90
 widły do gnoju (wiły, sachary) 89
 wiejałki zob. szufelki do odwiewania zboża
 Wielki Czwartek 78
 wieniki zob. miotły
 wieraciena zob. wrzeciona
 wierciacha zob. makotra
 wercioszka zob. makotra
 wierma zob. jarzma
 wieprz 89
 wieśniak (wieśniacy) 78, 85
 – litewscy 80, 84, 88, 91
 wigilia Nowego Roku 85
 wilki zob. widły
 wiły zob. widły do gnoju
 wino czerwone 83
 wiśniak 83
 włóścianie 76, 78, 79, 84, 85, 86, 88, 89, 90
 włóczka [sposób uprawy ziemi – przyp. aut. oprac.] 76
 włókno (pasma, pojesna) 85
 – konopne 85
 worki 85
 wozy 85, 90
 wódka 87
 wóz 88
 – bez kół (sności) 89
 wrzeciona (wieraciena) 89
 wykłoszenie żyta 78
 wypiek chleba 76
 wyroby łupane 88
 wysiew gryki 80
 zabobony (zabobon) 77, 81, 83, 86
 – rolnicze 78, 79
 zacierka 78
 zapola 88
 zasłonki do pieców 90
 zboże (zboża) 76, 77, 78, 88, 89, 90
 ziemia zob. też ziemia
 – popielataja 76
 – szaraja 76
 zęby w kołach palczastych (kułaki) 89, 90
 zieleniny 81
 – wiosenne 82
 ziemia
 – czarnoziemna 76
 – gliniasta 76
 – mało urodzajna 76
 – mułowato-gleista 76
 – pod uprawę lnu 85
 – przypiaskowa 76
 – przypiaskowo-gliniasta 76
 – zwirowata 76, 78
 – żytnia 76
 ziemie piaszczyste 78
 zioła 82, 84
 – dziko rosnące 81
 – jadalne 81
 – lecznicze 81
 złe 85
 zrebie 85
 zupa (zupy) 80, 81, 82
 – burakowa zob. barszcz
 – kwaśna (kisła wara) 77, 79, 81, 82, 89
 – praśna (presna wara) 80, 81 82
 – szczaw 77
 zwany zob. dzwona do kół
 zydle 88
 żwiona zob. dzwona do kół
 żarna 77, 80
 żerdka zob. pawęzy
 żłoby zob. koryta
 żniwa 85
 żołędzie 89
 żur 77
 – z owsianej mąki (kisiel z owsianej mąki) 81
 – z razowego chleba 81

Aneks 5

Indeks nazw geograficznych wymienionych w *Roślinach użytecznych...*

W indeksie użyto następujących skrótów: *d.* – dwór, *f.* – folwark, *m.* – miasto/miasteczko/miejscowość, *maj.* – majątek, *okolica szlach.* – okolica szlachecka, *pow.* – powiat, *reg.* – region, *rz.* – rzeka, *w.* – wieś/wioska.

- Białowiezka Puszcza 69, 89
Białowieża *m.* 90
Białystok *m.* 81, 84, 85
Bielsk *m.* 81, 84, 85
bielski *pow.* 70, 80, 85
Bielskie *reg.* 79
Boćki *m.* 79
Brześć Litewski *m.* 70, 81, 85
Dereczyn *m.* 76
Dworzec *m.* lub *f.* 83, 86, 87
Giry *okolica szlach.* 77
Hołynka *m.* 76
Hrycki *w.* 90
Iwazkiewiczce *maj.* lub *w.* 76
Izabelin *m.* 76
Jeziornica *m.* 76
Kleszczele *m.* 81
Kobryńskie *reg.* 78
Królewiec *m.* 85
Krzemienica *m.* 76
Lida *m.* 77
Lidzkie *reg.* 71, 78, 80, 90
Łopienica *m.* 76
Macewicze *okolica szlach.* 77
Malcz (właśc. Malecz) *m.* 77
Mazowsze *reg.* 82, 83
Narew *rz.* 79
Niemen *rz.* 85, 89, 90
Petersburg *m.* 83
Pieski *m.* 76
Podorosk *m.* 76
Polesie *reg.* 76
Prużanna (właśc. Pruzana) *m.* 76, 78, 81, 86
prużański *pow.* 76, 77
Prużańskie *reg.* 71, 76, 78, 80, 85, 87
Radziewiczce (właśc. Rodziewiczce) *okolica szlach.* 77
Rożki *w.* 86
Rudnia *w.* 90
Ryga *m.* 83
Siewierz *m.* 86
Słonim *m.* 76, 77, 81, 82, 86, 88
słonimski *pow.* 70, 85
Słonimskie *reg.* 70, 71, 76, 78, 80, 83, 86, 87
sokólski *pow.* 77
Sokólskie *reg.* 70, 71, 78, 80, 85
Sokółka *m.* 77
Studerowszczyzna *maj.* lub *w.* 86, 87
Święciany *m.* 78, 85, 86, 88, 90
Święciańskie *reg.* 70, 77, 79, 90
Świsłocz *m.* 86, 90
Świsłocz *rz.* 76
Wilejka *m.* 77, 78, 85, 86, 88, 90
wilejski *pow.* 81
Wilejskie *reg.* 77, 79, 83, 88, 90
Wołkowysk *m.* 76, 81, 84, 88
wołkowyski *pow.* 70, 81, 85
Wołkowyskie *reg.* 70, 71, 76, 78, 80, 86

Aneks 6

Dwa listy z 1883 r. Michała Fedorowskiego do Józefa Rostafińskiego

(zachowano oryginalną pisownię)

List 1

Studerowszczyzna pod Słonimem,
d. 2 Września, 1883 r.

Szanowny Panie!

Przesyłam przy niniejszym Szanownemu Panu materiały do historii hodowli i użytku roślin, u ludu litewskiego, w okolicach Prużanny, Wołkowyska i Słonima, ujęte w formę odpowiedzi, na pytania umieszczone w N^o31, z r. b. czasopisma „Wszechświat”.

Czuję to z góry, że notatki te, pisane podczas samych żniw, dorywczo i z pośpiechem, wyczerpujące nie są, i dlatego, gdyby się okazały jakieś niedokładności, lub niedomówienia, to obiecuję w przyszłości takowe uzupełnić.

W niewydanych dotąd materiałach etnograficznych, których zbieraniem początkowo zajmowałem się w Krakowskim, a potem na Litwie, o ile sobie przypominam, są krótkie podania i legendy o niektórych roślinach, jak niemniej sporo sekretów i zabobonów, odnoszących się do hodowli i użytku roślin. Otóż, gdyby w pracy podjętej przez Szanownego Pana, szczegóły takie okazały się przydatnymi, mógłbym z nadejściem dłuższych wieczorów jesieni, zabrać się do porobienia wyciągów, na co trzeba mi będzie poświęcić kilka tygodni czasu, gdyż jest ich w rękopiśmie na 5-6 tomów druku, a z których połowa dotąd nieuporządkowana jeszcze.

Przy tej sposobności donoszę Szanownemu Panu, że w r. p. * przystąpiłem do sporządzenia zielnika, w którym umieszczam wraz z krótkimi opisami, wszystkie bez wyjątku zioła lecznicze, oraz inne, mające zastosowanie w czarach i gusłach, u ludu zamieszkałego na Litwie, w okolicach Wołkowyska i Słonima. Zeszyt I-y zielnika, wespół z okazami, stanowiącymi zawiązek muzeum etnograficznego, mającego za staraniem znanego badacza ludu p. Zygmunta Glogera powstać w Warszawie, o schyłku roku zeszłego przesłałem do Jeżewa. Gdyby więc zielnik o którym piszę, okazał się Szanownemu Panu w pracy Jego przydatnym, to proszę o pożyczanie jego, pisać do Jeżewa, przez Stację pocztową Tykocin; następne zaś zeszyty, jeżeliby Szanowny Pan życzył sobie tego, mógłbym przez ręce Pańskie, na miejsce przeznaczenia wysłać.

Kończąc list niniejszy nadmieniam, że jeżeli nazwy ludowe niektórych roślin, występujących w notatkach tutaj załączonych, okazałyby się Szanownemu Panu nie znane, to proszę się zgłosić do mnie, a ja ze swjej strony, będę się starał w stanie zasuszonym wysłać je do Krakowa, gdyż terminy łacińskie wielu z nich całkiem mi są obce. Pozostaje z wysokiem szacunkiem i poważaniem

Najniższy sługa
M. Fedorowski

Adres: Michał Fedorowski przez Słonim :/gub. grodzieńska/: w Studerowszczyźnie.
:/Adresować można we wszystkich europejskich językach, za wyłączeniem polskiego/.

* Roku poprzednim.

List 2

Studerowszczyzna, d. 24 Grudnia, 1883 r.

Szanowny Panie Dobrodzieju!

Jakkolwiek jedynem moim życzeniem było, aby obiecane notatki i zielniki w jaknajkrótszym czasie do Krakowa przesłać, jednakże interesa majątkowe, dalej nawał różnorodnych prac, i, conajgorsza, długa, bo niemal dwumiesięczna niebytność w domu sprawiły, że je dopiero w tych dniach wykończywszy, obecnie przesłać mogę. Tak więc tuszę sobie, że mi Szanowny Pan, w dobroci serca raczy wybaczyć tak długą zwłokę, zwłaszcza, gdy weźmie pod łaskawą uwagę, wyżęj przytoczone okoliczności, które ją spowodowały.

Zwracając się do rzeczy, donoszę, że oprócz żądanych nasion, znajdzie Szanowny Pan w niniejszej skrzynce trzy zielniki, pod zupełnie odmiennymi nadpisami, a które są albo już dalszym ciągiem, albo też dopiero początkiem, mających się w przyszłości ukazać. I tak piérwszy z nich p. n. „Zioła lecznicze” wraz z krótkim opisem zawartych w niem roślin jest już drugim z kolei zeszytem, poprzedni bowiem znajduje się w Jeżewie, w zbiorach etnograficznych p. Zygmunta Glogera, dokąd o pożyczanie jego, radzę udać się Szanownemu Panu. Następnie drugi zielnik, zawiera w sobie rośliny jadalne, ozdobne, farbierskie i pod innym względem przynoszące pożytek tutejszemu ludowi. Przy zielniku o którym mowa, umieściłem materyały, poczęści już znane Szanownemu Panu, lecz ze względu, że je obecnie przypisami uzupełniłem, przeto zalecam je uwadze Pańskiej, już choćby z tego powodu, że znajdzie w nich Szanowny Pan odpowiedzi na pytania, umieszczone przez Niego w liście, który o ile mię pamięć nie myli, w m. * Październiku miałem szczęście otrzymać. Wreszcie trzeci i ostatni zielnik p.n. „Zielnik Litewski”, powstał na skutek odezwy Pańskiej i rozpoczyna cały szereg zeszytów, w których, krom użytecznych, wszystkie inne rośliny, z dodatkiem nazw ludowych umieszczone zostaną. Coprawda zadanie to trochę przytrudne, jednak liczę na swoją wytrwałość, że w przeciągu lat kilku celu zamierzonego niezawodnie dopnę tembardziej, że ożywia mnie myśl obfitego plonu, gdyż lud litewski, dotąd jak wiadomo nieskosmopoliciały, wespół z odwiecznym zwyczajem, przechował do dzisiejszych czasów znajomość nazw i własności mnóstwa roślin, która bezwątpienia ułatwi mnie przeprowadzenie zadania, bogatego w doniosłe dla nauki znaczenie.

Co do oznaczania łacińskimi nazwami roślin w nadsyłanych zielnikach, to nie potrzebuję dodawać, z jaką wdzięcznością przyjmuję propozycją Pańską. Odpowiedzi na pytania oznaczone w N^oN^o 46 i 58 :/O barwieniu krokosem i o sposobie wyłaczania oleju/: jak niemniej wypisy z materiałów etnograficznych najniezawodniej prześlę o schyłku zimy, co się zaś tyczy dalszych zielników, to nieprędzję jak w drugiej połowie m. Maja lub w początku Czerwca r. p. ** sporządzone zostaną.

Gdyby Szanownemu Panu chodziło o jakie szczegóły tyczące się użytku lub hodowli roślin u ludu litewskiego z tutejszych okolic, to proszę się odnieść do mnie, pod adresem: Michał Fedorowski przez Słomim w Studerowszczyźnie, a ja, ze swej strony, postaram się za każdą razą, żądane wyjaśnienia przesłać bezwłocznie.

Na zapytanie Pańskie, czy mi wyraz brzoskiew jest zrozumiały, mogę to tylko oświadczyć, że z nazwą tą raz się tylko spotkałem w starej z wydartym tytułem książki lekarskiej, gdzie wyczytałem następujący nadglówek: „Kapusty ciemno Bronatney, którą zowiemy kapustą czarną, a drudzy ją Brzoskwią ogrodną zowią, dziwne przyrodzenie”.

* Miesiącu.

** Roku przyszłego.

Wreszcie upraszam, aby tak w obecnym razie, jako i w przyszłości, wszystkie zielniki nadsyłane na ręce Pańskie, po przejrzeniu i porobieniu potrzebnych notat, raczył Szanowny Pan odsyłać pod adresem: W-ny Z. Gloger p. Tykocin w Jeżewie.

Kończąc list niniejszy, śmiem Szanownego Pana prosić, aby zaraz po otrzymaniu tej przesyłki, raczył mi donieść, czy na miejsce przeznaczenia szczęśliwie doszła.

Łącząc zapewnienia głębokiego szacunku i poważania, polecam się łaskawej pamięci Szanownego Pana.

Najniższy sługa
M. Fedorowski

Studerowszczyzna; d. 24 Grudnia, 1883 r. -

Szanowny panie Dobrodziej!

Jakkolwiek jedynym moim życzeniem było, aby obiecane notatki i zielniki, w jak naj-krótszym czasie do Krakowa przesiać, jednakże interesa majątkowe, dalej nauka różnorodnych prac, i, co najważniejsza, długa, bo niemal dwumiesięczna niebytność w domu sprawiły, że je dopiero w tych dniach wykończywszy, obecnie przesiać mogę. Tak więc także sobie, że mi Szanowny pan, w dobroci serca raczy wybaczyć tak długą zwłokę, za którą, gdy weźmie pod łaskawą uwagę, wyżej przytoczone okoliczności, które ja, spowodował.

Fragment listu M. Fedorowskiego do J. Rostafińskiego, 24.12.1883, Studerowszczyzna